

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

Η συμμετοχή Τούρκων πολεμιστών στον αββασιδικό στρατό κατά τις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις: Οι επιχειρήσεις του στρατιωτικού αρχηγού Bughā al-Kabīr

Κωνσταντίνος ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.14387](https://doi.org/10.12681/byzsym.14387)

Copyright © 2018, Κωνσταντίνος Ανέστη Τακιρτάκογλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ Κ. (2018). Η συμμετοχή Τούρκων πολεμιστών στον αββασιδικό στρατό κατά τις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις: Οι επιχειρήσεις του στρατιωτικού αρχηγού Bughā al-Kabīr. *Byzantina Symmeikta*, 28, 83–120. <https://doi.org/10.12681/byzsym.14387>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 28 VOLUME

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥΡΚΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΣΤΟΝ ΑΒΒΑΣΙΑΚΟ ΣΤΡΑΤΟ
ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΑΡΑΒΟ-ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ:
ΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΒΥΓΗΑ ΑΛ-ΚΑΒΙΡ

ΑΘΗΝΑ • 2018 • ATHENS

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥΡΚΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΣΤΟΝ ΑΒΒΑΣΙΔΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ
ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΑΡΑΒΟ-BYZANTINEΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ:
ΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ BUGHĀ AL-KABĪR.

Ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια της μεσαιωνικής αραβικής ιστορίας είναι αναμφίβολα η απόφαση των Αββασιδών να αναδιοργανώσουν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις συμπεριλαμβάνοντας σε αυτές Τούρκους¹ πολεμιστές. Η αγορά αυτών των ανδρών, η ένταξη

1. Το εθνωνύμιο του Τούρκου εδώ χρησιμοποιείται με την ευρύτερη σημασία με την οποία το χρησιμοποιούσαν και οι ίδιοι οι Άραβες συγγραφείς του μεσαίωνα, ως δηλωτικό δηλαδή κάθε νομαδικού λαού στα βόρεια της Περσίας (στον διάδρομο της στέπας) οι οποίοι δεν είχαν μόνιμο τόπο κατοικίας, μετακινούνταν συνεχώς, ήταν πολεμικοί λαοί (έκαναν ληστρικές επιδρομές στα εδάφη του Χαλιφάτου), πίστευαν σε ανιμιστικές θρησκείες, και ήταν οργανωμένοι σε μικρότερες ή μεγαλύτερες φατριακές συνομοσπονδίες. Βλ. ενδεικτικά Ο. ISMAIL, Mu'taṣim and the Turks, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 39 (1966), 12-24, 13-15. Μ.Α. SHABAN, *Ισλαμική Ιστορία. Μια νέα ερμηνεία*. Τόμος II (750-1055/ε.ε.132-448), μετ. Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα 2006, 140-141. Βλ. επίσης, C. BOSWORTH, The Turks in the Islamic lands up to the mid 11th century, στο: *Philologiae turcicae fundamenta III*, εκδ. C. CAHEN, Wiesbaden 1970, 1-20, 2. C. BECKWITH, Aspects of the early history of the central Asian guard corps in Islam, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 29-43, 31. F. AMABE, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy: the 'Abbasid Army, Khurasan and Adharbayjan*, Kyoto 1995, 148. Για μία ανάλυση της γεωγραφικής καταγωγής αυτών των πολεμιστών, βλ. H. KENNEDY, *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State* [Warfare and History], London 2001, 120-121. F. FĀWZI, *al-Jaysh wa al-siyāsah fī al-'aṣr al-Umawī wa-maṭla' al-'aṣr al-'abbāsī 41h\66 m - 334h\956m: dirāsah tārikhiyah*, Āmmān 2005, 139. Z. ZSIDAI, Some thoughts on the translation and the interpretation of terms describing Turkic peoples in medieval Arabic Sources, *Hungarian Historical Review* 7 (2017), 57-81.

τους στην ισλαμική κοινωνία, καθώς και οι συνέπειες αυτής της κίνησης έχουν μελετηθεί επισταμένως από τους ισλαμολόγους². Ωστόσο, δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε το ίδιο για τις συνέπειες που είχε αυτή η απόφαση στην πορεία των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων. Παρακάτω θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε μία πτυχή αυτής της υπόθεσης, εστιάζοντας στη δράση ενός εκ των κυριότερων Τούρκων στρατιωτικών ηγετών, του Bughā al-Kabīr (του Πρεσβύτερου), στο βυζαντινό μέτωπο. Η επιλογή του συγκεκριμένου προσώπου δεν είναι τυχαία: ο Bughā όχι μόνο συμμετείχε σε όλες τις μεγάλες αραβικές επιχειρήσεις της περιόδου, αλλά και η χρονική περίοδος της δράσης του συμπίπτει με την τελευταία περίοδο που το αββασιδικό χαλιφάτο ήταν ενεργό στο βυζαντινό μέτωπο. Ο χρόνος θανάτου του Bughā, δηλαδή το 862 και λίγο μετά τη δολοφονία του al-Mutawakkil, επιτρέπει στον ερευνητή να μελετήσει την επίδραση που είχε η συμμετοχή των Τούρκων πολεμιστών στις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις, χωρίς η μελέτη αυτή να λαμβάνει υπόψη την επονομαζόμενη περίοδο της αναρχίας στην Sāmarrā (862-869), οπότε ούτως ή άλλως οι αββασιδικοί στρατοί είχαν συγκεντρωθεί στο κέντρο του Χαλιφάτου, με τον στρατό του να είναι απασχολημένος στις εμφύλιες διαμάχες και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς της περιόδου.

Η στροφή της Βαγδάτης στο τουρκικό στοιχείο για να στελεχώσει τα επίλεκτα στρατεύματα της έχει εδώ και πολύ καιρό συνδεθεί με το όνομα του Χαλίφη al-Mu'tasim, αν και ορθά πολλοί ιστορικοί εστιάζουν στον κεντρικό ρόλο που είχε ο αδερφός του και προκάτοχός του, ο al-Ma'mūn, σε αυτή τη διαδικασία³. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι έως τότε ανάμεσα στις τάξεις του αραβικού στρατού δεν υπήρχαν τουρκικά στοιχεία⁴, αλλά ότι από εκείνη την στιγμή ξεκίνησε η προσπάθεια της κεντρικής κυβέρνησης να οργανώσει τις στρατιωτικές της δυνάμεις γύρω από έναν νέο πυρήνα που θα αποτελούσαν αυτοί οι πολεμιστές. Η κίνηση

2. Βλ. ενδεικτικά: H. KENNEDY, *The prophet and the age of the Caliphates*, Harlow 2004, 157 κ.εξ.

3. M. GORDON, *The Breaking of Thousand Swords. A history of the Turkish military of Samarra (A.H. 200-275/ 815-889)*, New York 2001, 44-46. Βλ. επίσης: KENNEDY, *The Armies*, 118. ISMAIL, *Mu'tasim*, 15-16. AMABE, *The Emergence*, 129 κ.εξ.

4. Για προγενέστερα παραδείγματα Τούρκων μαχητών στις τάξεις των χαλιφικών στρατιών, βλ. ενδεικτικά: ISMAIL, *Mu'tasim*, 15. BECKWITH, *Aspects*, 36. FĀWZI, *al-Jaysh*, 141 κ. εξ.

προήλθε από την απόφαση του al-Ma'mūn, μετά το πέρας της εμφύλιας σύγκρουσης με τον αδερφό του al-Amīn, να απεξαρτηθεί από το έως τότε κύριο στήριγμα του καθεστώτος των Χορασανιτών. Φυσικά η υφιστάμενη στρατιωτική ιεραρχία του Χαλιφάτου δεν παραχώρησε τα προνόμιά της αμαχητί⁵, ενώ σύντομα συγκρούσεις άρχισαν στην πρωτεύουσα μεταξύ του αστικού πληθυσμού και των νέων αυτών πολεμιστών, που η μόνη τους σύνδεση με τον ισλαμικό κόσμο ήταν η σχέση τους με τον Χαλίφη. Η σταδιακή αύξηση της έντασης αυτών των αναταραχών, καθώς και η επιθυμία της κεντρικής κυβέρνησης να διατηρήσει τον αποκλεισμό της πραιτοριανής της φρουράς από τον τοπικό πληθυσμό⁶, οδήγησαν τον al-Mu'tasim στην απόφαση να μεταφέρει την πρωτεύουσα από τη Βαγδάτη στη Sāmarrā⁷.

Πάντως η ομάδα των Τούρκων δεν ήταν ομοιόμορφη. Ένας σημαντικός διαχωρισμός μεταξύ των μελών της ήταν ο χρόνος που εισήλθαν στον ισλαμικό κόσμο. Όσοι Τούρκοι είχαν, με τον έναν ή άλλο τρόπο, εγκατασταθεί στη Βαγδάτη πριν από τη μαζική αγορά Τούρκων μαμελούκων⁸ από τον al-Mu'tasim, λειτούργησαν ως ενδιάμεσοι μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των νεο-αφιχθέντων πολεμιστών και ο ρόλος τους αυτός τους επέτρεψε να διαπρέψουν ως στρατιωτικοί αρχηγοί του Χαλιφάτου. Ανάμεσα σε αυτούς πρωταγωνιστική ήταν η φυσιογνωμία του Bughā al-Kabīr.

5. Βλ. ενδεικτικά: FAWZI, *al-Jaysh*, 103.

6. al-Mas'ūdī, *Al-murūj al-dhahab wa'l-māādin al-jawhar*, τ. 4, εκδ. Kamāl Hasan Ma'fāi, Bayrūt 2005, 44 [Mas'ūdī, *The Meadows of Gold. The Abbasids*, μετ. P. LUNDE - C. STONE, New York 2010, 299]. Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-Tārikh*, τ. 6, εκδ. M. AL-DAQAQI, Bayrūt 2006, 21-22.

7. Βλ. ενδεικτικά: al-Ṭabarī, *Ta'rikh al-'umam wa al-mulūk*, εκδ. MUḤAMMAD ABŪ AL-FADL IBRĀHĪM, Bayrūt 2008, τ. 9, 168 [*The history of al-Ṭabarī*, v. 33 *Storm and Stress along the northern frontiers of the 'Abbāsid Caliphate*, μετ. C. BOSWORTH, New York 1991, 27]. Αναλυτικά βλ. O. ISMAIL, The founding of a new capital: Sāmarrā, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 31(1968), 1-13. Επίσης: GORDON, *The Breaking*, 50-60. KENNEDY, *The Armies*, 122. KENNEDY, *The Prophet*, 163-164. S. ḤUMŪD, *Al-dawla al-'abbāsiyah: marāḥil tārikhuhā wa ḥadāratuhā (132-656h/ 750-1258m)*, Bayrūt 2015, 99-101.

8. Αυτή την ομάδα ο GORDON, *The Breaking*, 61, την ονομάζει «Baghdadi Turks», ενώ τους Τούρκους που αγόρασε ο al-Mu'tasim και οι διάδοχοί του τους χαρακτηρίζει ως «steppe Turks».

Περίοδος ηγεμονίας του al-Mu'tašim

Γνωρίζουμε ότι ο Bughā al-Kabīr, πριν απελευθερωθεί από τον al-Mu'tašim, είχε υπάρξει μαμελούκος του υπουργού των Αββασιδών al-Hasan ibn Sahl⁹. Ο Golden, βασιζόμενος σε μια γεωργιανή πηγή, πιστεύει ότι ο Bughā ήταν στην πραγματικότητα Χάζαρος¹⁰. Οι επαφές του Bughā με τους Χαζάρους κατά τη διάρκεια της εκστρατείας που είχε αναλάβει στον Καύκασο ενισχύουν αυτή την άποψη. Ωστόσο η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα για το βάσιμο αυτής της υπόθεσης¹¹.

Η πρώτη του συμμετοχή σε αββασιδική εκστρατεία ήρθε στο πλαίσιο των αγώνων εναντίον της επανάστασης των Χουρραμιτών στο Αζερμπαϊτζάν¹². Ο ηγέτης της επανάστασης, Bābak, είχε καταφέρει για πάνω από μια εικοσαετία να αντιμετωπίσει τις συνεχείς επιθέσεις του στρατού του al-Ma'mūn¹³. Με τον θάνατο του τελευταίου το πρόβλημα του Bābak ανέλαβε να το αντιμετωπίσει ο al-Mu'tašim, με τον νεοσύστατο στρατό του: ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να δοκιμασθεί εμπράκτως. Αρχιστράτηγος της επιχείρησης ορίστηκε ο ιρανικής καταγωγής Afshīn¹⁴. Οι επιχειρήσεις του Afshīn μέχρι την τελική επικράτηση των Αββασιδών ήταν μακροχρόνιες και όχι πάντα επιτυχείς¹⁵. Σε αυτές ενεργό ρόλο

9. Khalil ibn Aybak al-Šafadī, *Kitāb al-wafī bi al-wafayāt*, εκδ. AHMAD ARNĀ'UT - TURKI MUŞTAFA, τ. 10, Bayrūt 2000, 109-110. Πρβλ. AMABE, *The Emergence*, 154.

10. P. GOLDEN, Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service, *Journal Asiatique* 292 (2004), 279-309, 281-282, υπ.10. Την άποψη αυτή θεωρούμε ότι την ενισχύει και μία πληροφορία στο έργο του Balādhurī, ο οποίος θέλει τον Bughā να εποίκιζε μια πόλη στον Καύκασο με ομάδες Χαζάρων, βλ. Balādhurī, *Futūh al-Buldan*, εκδ. M. J. GOEJE, Leiden 1866, 203.

11. BOSWORTH, *The Turks*, 5-6.

12. Ο al-Ṭabarī τοποθετεί τις απαρχές της δράσης του Bābak στο 201/816-817, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 84 [*The history of al-Ṭabarī*, v. 32 *The Reunification of the 'Abbāsid Caliphate in Equilibrium*, μετ. C. BOSWORTH, New York 1987, 65]. Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ. 5, 432. Για την επανάσταση αυτή βλ. ενδεικτικά: AMABE, *The Emergence*, 107-125. SHABAN, *Ισλαμική Ιστορία*, 127 κ. εξ.

13. Για όλους τους Άραβες διοικητές που ηττήθηκαν από τον Bābak, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 192 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 91]. Ibn Wadhīh qui dicitur al-Jacubi, τ. 2, εκδ. M. HOUTSMA, Lugduni Batavorum 1883, 560 κ. εξ. (στο εξής al-Ya'qūbī).

14. Για τους υφιστάμενους στον Afshīn στρατιωτικούς διοικητές που έλαβαν μέρος στην επιχείρηση εναντίον του Bābak, βλ. AMABE, *The Emergence*, 144-145.

15. Αναλυτικά για τις επιχειρήσεις εναντίον του Bābak βλ. KENNEDY, *The Armies*, 131-133.

διαδραμάτισε και ο Bughā: όταν το 835/220 ο Τούρκος στάλθηκε στον Afshīn με τα χρήματα για τους μισθούς των στρατευμάτων¹⁶, ο Afshīn αποφάσισε να τον κρατήσει κοντά του τοποθετώντας τον αρχηγό ενός μικρού αποσπάσματος ανδρών. Ωστόσο δύο φορές ο Bughā ηττήθηκε από τις δυνάμεις του επαναστάτη, ήττες που είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ψυχρού κλίματος μεταξύ των δύο ανδρών¹⁷.

Οι ήττες του Bughā απέναντι στις δυνάμεις του Bābak δεν ήταν άσχετες από το ορεινό έδαφος του Αζερμπαϊτζάν και το είδος των δυνάμεων που πρέπει να είχε υπό τις διαταγές του ο πρώτος¹⁸. Ο Bughā είχε την πολυτέλεια να ηγείται των άριστων στο πεδίο της μάχης στρατιωτικών αποσπασμάτων των συμπατριωτών του, οι οποίοι, αν και δεν ξεπέρασαν αριθμητικά τις αραβικές δυνάμεις των Αββασιδών¹⁹, ωστόσο θεωρούνταν δικαιολογημένα ο αθέρας τους. Το κύριο τακτικό πλεονέκτημα που προσέφεραν αυτά τα στρατεύματα ήταν η εξαιρετική τους ικανότητα ως ιπποτοξότες. Ο Kaegi σε ειδική του μελέτη έχει διερευνήσει τη σημασία των ιπποτοξοτών στη διεξαγωγή του πολέμου κατά τον μεσαίωνα²⁰, ενώ ο Kennedy δε διστάζει να αναφερθεί σε μία *στρατιωτική επανάσταση*

16. Ibn al-Athīr, τ. 6, 20: *Απέστειλε ο al-Mu'tasim τον Bughā al-Kabīr στον Afshīn μαζί με χρήματα για τους στρατιώτες ...*

“المعتصم وحه بغا الكبير الى الأفشين ومعه مال للجند.”

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 165 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 19]. Miskawayh, *Tajārib al-Umam*, τ. 4, εκδ. SAYYID KASRAWI ḤASAN, Bayrūt 2003, 8.

17. Για τις ήττες του Bughā σε αυτή την εκστρατεία, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 171,173 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 37-38, 43]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 25, 27. Miskawayh, τ. 4, 15-19.

18. GORDON, *The Breaking*, 76.

19. Οι υπολογισμοί των ιστορικών για τον αριθμό των συνολικών δυνάμεων των Τούρκων στο αββασιδικό στράτευμα συχνά απέχουν αισθητά μεταξύ τους. Βλ. ενδεικτικά για το θέμα: GORDON, *The Breaking*, 72-73. KENNEDY, *The Armies*, 126-128. KENNEDY, *The Prophet*, 158. Όπως και να έχει δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι όπως επισημαίνει ο ISMAIL, Mu'tasim, 20: «The Turks were neither the only nor even the dominant element in Mu'tasim's army». Πρβλ. ḤUMĀD, *Al-dawla al-abbāsiyah*, 99 η οποία κάνει λόγο για 70 χιλιάδες Τούρκους στρατιώτες ήδη από την εποχή του Mu'tasim.

20. Για τον τρόπο πολέμου των ιπποτοξοτών και την επιρροή που αυτός είχε στους στρατούς του μεσαίωνα βλ. ενδεικτικά: N. Di COSMO (ed.), *Warfare in Inner Asian History: 500-1800*, Boston 2002, 1-174. W. KAEGI, *The contribution of Archery to the Turkish conquest of Anatolia*, *Speculum* 39 (1964), 96-108. D. A. GRAFF, *The Eurasian Way of War Military Practice in Seventh-Century China and Byzantium*. Florence: Taylor and Francis, 2016, 215 κ.εξ.

που σηματοδοτούσε η εισαγωγή αυτών των πολεμιστών στον ισλαμικό κόσμο²¹. Οι μεσαιωνικές πηγές δείχνουν να στηρίζουν τις απόψεις αυτών των ιστορικών. Ο σημαντικός Άραβας λόγιος της περιόδου al-Jāhiz γράφει χαρακτηριστικά για τις πολεμικές ικανότητες του Τούρκου μαχητή: *Και ενώ αυτός τοξεύει, το άλογο του ξεχύνεται προς τα πίσω ή προς τα εμπρός, δεξιά ή αριστερά, πάνω ή κάτω. Και ρίχνει δέκα βέλη πριν ένας Χαριτζίτης ετοιμάσει το πρώτο ... Ο Τούρκος έχει τα μάτια του τέσσερα, δύο μπροστά και δύο πίσω ... Και ο Τούρκος δεν οπισθοχωρεί σαν τον Χορασανίτη, η δική του οπισθοχώρηση είναι σαν θανατηφόρο δηλητήριο και σαν αιφνίδιος θάνατος, επειδή χτυπάει με τα βέλη του οπισθοχωρώντας όπως και όταν προελαύνει ... Και αν παρέλθει η ζωή του Τούρκου και υπολογιστούν οι ημέρες που πέρασε καθισμένος πάνω στο υποζύγιό του θα είναι περισσότερες από αυτές πάνω στη γη²². Συγχρόνως και οι βυζαντινές πηγές ενισχύουν τις αραβικές αναφορές για την πολεμική δεινότητα των Τούρκων: ενδεικτικά μπορούμε να παραπέμψουμε στην περίπτωση της μάχης της Άνζης (βλ. παρακάτω, σ. 90), κατά την οποία σημαντική ήταν η συμβολή που είχαν οι Τούρκοι ιπποτοξότες στην αραβική νίκη. Και στις αρμενικές πηγές όμως γίνεται αναφορά στις ικανότητες των Τούρκων στο συγκεκριμένο είδος πολέμου: ο Θωμάς Αρτσρούνι μιλά, π.χ., για *πανίσχυρους τοξότες και επίλεκτο ιππικό*²³.*

21. KENNEDY, *The Armies*, 122-123. Για τη χρήση του όρου στρατιωτική επανάσταση στη στρατιωτική ιστορία, βλ. ενδεικτικά: S. MORILLO – M. PAVKOVIC, *What is military history?*, Cambridge 2013, 70-76.

22. al-Jāhiz, «Risāla ilā al-Fath ibn Khāqān fī manāqib al-Turk wa' āmmat jund al-Khilāfa», εκδ. MUHAMMAD EFFENDI AL-SASY AL-MAGHRIBY, *Majm'at rasā'il*, al-Qāhirah 1906, 28-29 [αγγλική μετάφραση: C.T. HARLEYWALKER, *Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the "Exploits of the Turks and the army of the Khalifate in general"*, *Journal of the Royal Asiatic Society* 47/ 4 (1915), 631-697, 666-667]:

”يرمي وقد ملأ فروج دابته مدبرا و مقبلا ويمنة ويسرة وصعدا وسفلا ويرمي بعشرة أسهم قبل أن يقو ق الخارجي سهما واحدا. و للتركي أربعة أعين عينان في وجهه و عينان قفاه... والتركي ليست له جولة الخرساني وإذا أدير فهو السم النافع والحتف القاضي لأنه يصيب بسهمه وهو مدبر كما يصيب به وهو مقبل... ولو حصلت مدة عمر التركي وحسبت أيامه لوجدت جلوسه على ظهر دابته أكثر من جلوسه على ظهر الأرض“.

Z. ZSIDAI, “Barbarians” on horseback–Türkic people and horse training, στο: *Shamanhood and Mythology. Archaic Techniques of Ecstasy and current techniques of Research. In honour of Mihály Hoppál*, εκδ. A. MÁTÉFFY–G. SZABADOS, Budapest 2017, 491–501.

23. Tovma Artsruni, *Patmut'iwn Tann Artsrunats'*, εκδ. K. PATKANEAN, St. Petersburg 1887, 131 [αγγλική μετάφραση: Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, μετ. R. THOMPSON, Detroit 1985, 198).

Η επόμενη εκστρατεία του al-Mu'tasim ήταν η περίφημη επίθεση εναντίον των Βυζαντινών, που οδήγησε στην κυρίευση του Αμορίου²⁴. Η εκστρατεία αυτή πραγματοποιήθηκε ως αντεκδίκηση της επιχείρησης του Θεοφίλου εναντίον της Σωζόπετρας (αρ. Zibaṭrah), η οποία με τη σειρά της είχε λάβει χώρα, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές²⁵, ύστερα από παραινήσεις του Χουραμίτη επαναστάτη: *Εάν επιθυμείς να βαδίσεις εναντίον του, μάθε ότι δεν υπάρχει κανείς μπροστά σου για να σε εμποδίσει*²⁶.

Πιθανότατα ήταν οι ήττες του Bughā στο Αζερμπαϊτζάν, καθώς και ο ηγετικός ρόλος του Afshīn στην επιχείρηση, που περιόρισαν τη συμμετοχή του πρώτου στην εκστρατεία εναντίον του Αμορίου: εντάχθηκε στην οπισθοφυλακή του αββασιδικού στρατεύματος υπό την ηγεσία του Ashinās. Δεν είναι τυχαίο ότι, παρόλο που σε αυτή την εκστρατεία Τούρκοι διοικητές είχαν αναλάβει υψηλές διοικητικές θέσεις²⁷, η πρώτη αναφορά των αραβικών πηγών στον Bughā γίνεται μόνο στη διήγηση της επιστροφής του στρατεύματος από το Αμόριο: *Και ο Bughā ήταν επικεφαλής της οπισθοφυλακής του στρατού του al-Mu'tasim*²⁸. Άσχετα

24. Βλ. ενδεικτικά για αυτή την επιχείρηση: KENNEDY, *The Armies*, 133-134. J. S. CODONER, *The emperor Theophilos and the East, 829-842. Court and Frontier in Byzantium during the last phase of Iconoclasm*, Surrey 2014, 279-312.

25. Πληροφορία που ωστόσο δικαιολογημένα βλέπουν με δυσπιστία πολλοί ιστορικοί. Βλ. ενδεικτικά BOSWORTH, *Storm and stress*, 94 υπ. 266. M. REKAYA, *Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bābek avec le Théophile (833/34-839/40)*, *Byz* 44 (1974), 43-67, 55-59.

26. al-Ṭabarī, τ.9, 192 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 94]:

«فإن أردت الخروج إليه فاعلم أنه ليس في وجهك أحد يمنعك».

27. Ενδεικτικά ο Ibn al-Athīr αναφέρει για τη διάταξη του αραβικού στρατού κατά την πορεία του προς το Αμόριο: *Έπειτα διαχώρισε ο al-Mu'tasim τον στρατό σε τρία τμήματα: η αριστερή πτέρυγα του στρατού τέθηκε υπό την ηγεσία του Ashinās, ο al-Mu'tasim ανέλαβε το κέντρο της παράταξης και ο Afshīn τη δεξιά πτέρυγα*, βλ. Ibn al-Athīr, τ. 6, 42-43:

«ثم جعل المعتصم ثلاثة عساكر: عسكر فيه أشناس في الميسرة والمعتصم في القلب، وعسكر الأفشين في الميمنة».

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 197 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 107].

28. al-Ṭabarī, τ. 9, 204 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 126]:

«وكان يغا على ساقاة عسكر المعتصم».

Ωστόσο, σε αντίθεση με τον al-Ṭabarī και τις υπόλοιπες πηγές που τον ακολουθούν, ο al-Mas'ūdī όχι μόνο αναφέρεται στον Bughā από την αρχή της εκστρατείας αλλά επιπλέον τον τοποθετεί ηγέτη της οπισθοφυλακής του χαλιφικού στρατού, ηγεσία που σε άλλες πηγές όπως είδαμε δίνεται στον Ashinās. Βλ. al-Mas'ūdī, τ. 4, 49.

πάντως με τον βαθμό συμμετοχής του Bughā, οι Τούρκοι ιπποτοξότες υπήρξαν καθοριστικός παράγοντας για την επιτυχία της αραβικής εκστρατείας, ιδιαίτερα με την καθοριστική τους επέμβαση στη μάχη της Άνζης, όταν ο στρατός του Afshīn ήταν έτοιμος να καταρρεύσει οριστικά μπροστά στα βυζαντινά όπλα. Τότε ήταν που σύμφωνα με τον βυζαντινό ιστοριογράφο Γενέσιο: *οί Ίσμαηλίται τροπή συνεσχέθησαν, ὅθεν οί Τοῦρκοι ἐπιμόνως τοξεία χρῆσάμενοι τοὺς Ίσμαηλίτας θαρσαλεότητος καὶ ἰσχύος ἐπλήρωσαν, τοὺς δὲ Ῥωμαίους πρὸς φυγαδείαν ἐτρέψαντο*²⁹.

Αργότερα, λίγο μετά την σύναψη της ειρήνης μεταξύ Βυζαντινών και Αββασιδών, ο al-Mu'tasim ήρθε αντιμέτωπος με μία μεγάλη συνωμοσία που είχε στόχο την αντικατάστασή του με τον ανιψιό του al-'Abbas b. al-Ma'mūn. Οι σκληρές διώξεις³⁰ που άσκησε το καθεστώς εναντίον των συνωμοτών ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο, όπως δικαιολογημένα έχει τονίσει ο Ismail³¹, τη σημασία των Τούρκων στην πολιτική και στρατιωτική ζωή του Χαλιφάτου. Ο Bughā συμμετείχε ενεργά σε αυτές τις διώξεις αναλαμβάνοντας μαζί με άλλους άνδρες τη σύλληψη του 'Amr al-Farghānī, ηγετικής φυσιογνωμίας του κύκλου των υποστηρικτών του al-'Abbas³². Η ίδια η απόπειρα ανατροπής του Χαλίφη έχει από πολλούς ιστορικούς συνδεθεί με την επιθυμία της στρατιωτικής ιεραρχίας του Χαλιφάτου να σταματήσει η στελέχωση του στρατεύματος από τους

29. *Iosephi Genesisii, Regum libri quattuor*, εκδ. A. LESMULLER-WERNER – H. THURN (CFHB 14), Berlin 1973, 48. Τη μαρτυρία του Βυζαντινού ιστοριογράφου για την εξέλιξη της μάχης επιβεβαιώνουν και οι αραβικές πηγές. Ενδεικτικά αναφέρει ο al-Ṭabarī τ. 9, 196 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 105-106]: *ότι ένας Βυζαντινός αιχμάλωτος αφηγήθηκε στους Άραβες ανακριτές του: Ναι, ήμουν από αυτούς που βάδισαν με τον βασιλιά. Καταπέσαμε πάνω τους τη στιγμή της πρωινής προσευχής και τους κατατροπώσαμε σκοτώνοντας όλο τους το πεζικό. Έπειτα ο στρατός μας διασκορπίστηκε καταδιώκοντάς τους. Αλλά το απόγευμα επέστρεψαν οι ιππείς τους και συγκρούστηκαν μαζί μας σε μια ισχυρή μάχη μέχρι που διέσπασαν τις γραμμές του στρατού μας.*

” نعم، وكنت ممن سار مع الملك فواقعنهم صلاة الغداة فهزمناهم، وقتلنا رجالهم كلهم، وتقطعت عساكرنا في طلبهم، فلما كان الظهر رجع فرسانهم فقاتلونا قتالا شديدا حتى خر قوا عسكرنا“.

30. Για αυτό το κύμα εκκαθαρίσεων στις τάξεις του αββασιδικού στρατού μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 204-207 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 126-133]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 47-48.

31. ISMAIL, Mu'tasim, 20.

32. al-Ṭabarī, τ. 9, 204 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 127]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 47. Miskawayh, τ. 4, 53.

πολεμιστές της Ανατολής. Ενδεικτικά παραθέτουμε την κρίση του Άραβα ιστορικού al-Fawzi: *Και ενεργούσε (ο al-Mu'tasim), όπως και ο αδερφός του al-Ma'mūn, για την αύξηση της στελέχωσης (του στρατού) με πολεμιστές από τους λαούς της Ανατολής ... και προσπάθησαν (οι συνωμότες) να τον βγάλουν από την μέση πριν αυτός τους απομακρύνει και χάσουν έτσι τις θέσεις τους στο στράτευμα ...*³³.

Όταν στη συνέχεια ο Afshīn έπεσε σε δυσμένεια και φυλακίστηκε, οι Τούρκοι έγιναν ακόμη πιο απαραίτητοι στο καθεστώς³⁴, καθώς έσπευσαν να καλύψουν το κενό που δημιουργήθηκε στη στρατιωτική ηγεσία. Ο Bughā επίσης ευνοήθηκε από αυτές τις εξελίξεις, αφού του έδωσαν την ευκαιρία να αναλάβει την πρώτη εκστρατεία του ως «αρχιστράτηγος». Συγκεκριμένα στο Αζερμπαϊτζάν μετά την επιτυχία του Afshīn, διοικητής είχε οριστεί από τον τελευταίο ο Minkajūr al-Ushrūsani. Λίγο πριν την πτώση του Afshīn, ο Minkajūr επαναστάτησε εναντίον της κεντρικής εξουσίας και ήταν ο Bughā που στάλθηκε για την καταστολή της εξέγερσης. Αυτή τη φορά ο Bughā στάθηκε απόλυτα επιτυχής: το 225/839-840 επέστρεψε στην Sāmarrā με τον επαναστάτη μαζί του³⁵. Το ίδιο έτος ο Bughā συμμετείχε και στην περίφημη δίκη του Afshīn και ήταν αυτός ο ίδιος που, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, μετά τη λήξη της οδήγησε τον κατηγορούμενο στη φυλακή³⁶.

Περίοδος ηγεμονίας του al-Wāthiq

Υπό τη σύντομη ηγεμονία του διαδόχου του al-Mu'tasim, του al-Wāthiq, και μετά τον θάνατο του Ashinās, έτερου επίλεκτου στρατηγού του al-Mu'tasim, ο ρόλος του Bughā φαίνεται ότι έχει γίνει ακόμη

33. Fawzi, *al-Jaysh*, 122:

”عمل مثل اخيه المأمون على الاستزادة من تسجيل المقاتلة من أهل المشرق... فحاولوا التخلص منه قبل أن يتخلص منهم ويفقدهم عملهم في الجيش“.

Βλ. επίσης: SHABAN, *Ισλαμική Ιστορία*, 138. HUMĪD, *Al-dawla al-'abbāsiyah*, 105.

34. GOLDEN, *Khazar Türkic Ghulāms*, 298-299. ISMAIL, *Mu'tasim*, 20.

35. al-Ṭabarī, τ. 9, 222-223, 224 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 175-176, 178]. Ya'qūbī, 583-584. Ibn al-Athīr, τ. 6, 56-57. Ο Miskawayh, παρότι αναφέρεται σε αυτή την εκστρατεία εναντίον του Minkajūr, παραλείπει να κατονομάσει τον στρατηγό που ήταν επικεφαλής του στρατεύματος των Αββασιδών, βλ. Miskawayh, τ. 4, 69-70.

36.. al-Ṭabarī, τ. 9, 228 [BOSWORTH, *Storm and Stress*, 192-193]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 64.

σημαντικότερος³⁷ στην αββασιδική αυλή. Αυτό άλλωστε φανερώνει το γεγονός ότι ηγήθηκε μιας τρίχρονης εκστρατείας (845-847) στην αραβική χερσόνησο με σκοπό την καταστολή μιας σημαντικής εξέγερσης αραβικών φυλών της περιοχής. Οι αραβικές πηγές μας παρέχουν αναλυτικές πληροφορίες για αυτές τις επιχειρήσεις³⁸. Εμείς εδώ συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι επρόκειτο για σειρά συγκρούσεων μεταξύ του χαλιφικού στρατού και διάφορων φυλετικών ομάδων της χερσονήσου, οι οποίες με τις επιδρομές τους είχαν καταστήσει τους εμπορικούς άξονες της περιοχής ιδιαίτερα επισφαλείς. Η κρίση εντάθηκε, όταν μια από αυτές τις φυλετικές ομοσπονδίες, οι Banū Sulaym, κατανίκησαν τις δυνάμεις του απεσταλμένου της Sāmarrā, του Hammād b. Jarīr al-Ṭabarī, ο οποίος και έπεσε νεκρός στη μάχη³⁹. Ήταν τότε που ο Χαλίφης al-Wāthiq αποφάσισε την αποστολή του Bughā στην περιοχή.

Από την πληθώρα των συγκρούσεων του Bughā με τους Άραβες φυλάρχους, τρία θεωρούμε είναι τα βασικά συμπεράσματα που μπορεί να εξαγάγει ο ερευνητής:

α) Στο σύνολο τους αυτές οι συγκρούσεις περιλάμβαναν μικρό αριθμό μαχητών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις απώλειες που παραθέτουν οι πηγές από μία νίκη του στρατιωτικού αρχηγού: *Και τους πολέμησε και σκότωσε περίπου πενήντα από αυτούς και αιχμαλώτισε σαράντα άνδρες*⁴⁰. Η μεγαλύτερη –σε μέγεθος δυνάμεων– σύγκρουση της εκστρατείας ήταν εναντίον 3.000 Αράβων με τον στρατό του Bughā να αριθμεί 1.000 άνδρες.

37. Το γεγονός ότι επί της ηγεμονίας του al-Mu'tasim ο Bughā δεν ανήκε στα πρωτοκλασάτα στελέχη αποδεικνύεται και από το ακόλουθο περιστατικό, που αναφέρεται στις αραβικές πηγές: σε κάποια στιγμή ο al-Mu'tasim εκμιστηρεύτηκε στον Ishāq b. Ibrāhīm την απογοήτευση που του γεννούσε η σύγκριση των δικών του ανωτέρων αξιωματούχων με αυτών του αδερφού του, al-Ma'mūn. Οι τέσσερις (δικοί του) άνδρες που αναφέρει ο al-Mu'tasim είναι οι: Afshīn, Ashinās, Aytākh και Waṣīf. Βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 236 ([BOSWORTH, *Storm and Stress*, 214-215]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 72.

38. al-Ṭabarī, τ. 9, 242-243, 244-246, 253-255 [αγγλική μετάφραση: *The history of al-Ṭabarī*, v. 34. *Incipient Decline*, μετ. J. KRAEMER, New York 1989, 17-21, 22-26, 45-51]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 81-82, 85-86, 90-91. Miskawayh, τ. 4, 101-102. Περισσότερο συνοπτικά αναφέρεται σε αυτή την εκστρατεία ο Ya'qūbī, 586-587.

39. al-Ṭabarī, τ. 9, 242 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 19]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 81.

40. Ibn al-Athīr, τ. 6, 90:

”فحاربهم فقتل منهم نيفاً وخمسين رجلاً وأسر أربعين رجلاً”.

Βλ. επίσης, al-Ṭabarī, τ. 9, 253 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 46].

β) Η συχνή χρήση, στο πλαίσιο του στρατηγικού σχεδιασμού του Bughā, της παροχής ψευδών εγγυήσεων ασφάλειας (amān) στους εχθρούς του. Σχεδόν κάθε σύγκρουση με αυτές τις φυλές έληγε πάντα με τον ίδιο τρόπο: ο Bughā πρότεινε στους φυλάρχους την παραχώρηση του amān και, όταν αυτοί κατέθεταν τα όπλα, ο Τούρκος στρατηγός αιχμαλώτιζε όσους από αυτούς θεωρούσε επικινδύνους⁴¹. Αυτό έπραξε για παράδειγμα με τους Banū Sulaym⁴², Banū Hilāl⁴³ και Banū Kilāb⁴⁴. Η τακτική αυτή θα χαρακτηριζόταν σε μεγάλο βαθμό τη δράση του συγκεκριμένου στρατιωτικού ηγέτη και στις επόμενες επιχειρήσεις που θα αναλάμβανε, ιδίως στην Αρμενία. Πιθανότατα εδώ μπορούμε να θαυμάσουμε το στρατηγικό ταλέντο του Bughā, ο οποίος δραττόταν κάθε ευκαιρίας να επιτύχει τους αντικειμενικούς του στόχους με τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Όμως εκτός από αυτή την προφανή διαπίστωση, αυτό το στοιχείο, μαζί με την πρώτη παρατήρηση, καταδεικνύει ότι οι δυνάμεις που είχε ο Bughā στη διάθεση του ήταν ολιγάριθμες, ενώ η ιδιαίτερη φύση του στρατού των ιπποτοξοτών⁴⁵ καθιστούσε δύσκολη τη γρήγορη αντικατάσταση των απωλειών σε αυτή την περίοδο. Θεωρούμε ότι αυτές οι λεπτομέρειες τείνουν να ενισχύσουν τις κρίσεις των ιστορικών που θέλουν το τουρκικό στοιχείο στον αββασιδικό στρατό της περιόδου αριθμητικά μικρό⁴⁶.

41. Στο τέλος αυτής της εκστρατείας σύμφωνα με τον al-Ṭabarī, ο Bughā επέστρεψε στην Sāmarrā με 2.200 αιχμαλώτους, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 255 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 51].

42. al-Ṭabarī, τ. 9, 243 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 20]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 81.

43. al-Ṭabarī, τ. 9, 243 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 21]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 82.

44. al-Ṭabarī, τ. 9, 245 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 26]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 86.

45. Πάντως δε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι το σύνολο των δυνάμεων του Bughā ήταν Τούρκοι εφόσον η μαρτυρία του al-Ṭabarī είναι ξεκάθαρη, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 242 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 19]: Έτσι απέστειλε εναντίον τους ο al-Wāthiq τον Bughā al-Kabīr Abū Mūsā al-Turkī επικεφαλής των Shākiriya, των Τούρκων και των Maghāribā...

”فوجه إليهم الوثائق بغا الكبير أبا موسى التركي في الشاكريّة والأترك والمغاربة

Για τα στρατιωτικά σώματα των Shākiriya και Maghāribā, βλ. AMABE, *The Emergence*, 147. Για τους πρώτους βλ. επίσης: GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms*, 289-290. Για τους δεύτερους βλ. επίσης: ISMAIL, Mu'tasim, 14.

46. Ο KENNEDY, *The Armies*, 126, 135, επισημαίνει σωστά την αξία της αναφοράς του al-Ṭabarī σύμφωνα με την οποία, το 215/865 οι Τούρκοι της Sāmarrā που επιτέθηκαν στη Βαγδάτη αριθμούσαν μόλις 5.000 άνδρες, πβλ. Fawzi, *al-Jaysh*, 144.

γ) Η τελική, και πιθανότατα η πιο σημαντική παρατήρηση που μπορεί να γίνει σχετικά με αυτήν την εκστρατεία είναι ότι αναδείχθηκαν κατά την εξέλιξή της οι ικανότητες του Bughā στον τομέα της υψηλής τακτικής. Αυτές φάνηκαν κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με τους άνδρες της φυλής των Banū Numayr. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η εικόνα που μας δίνουν οι αραβικές πηγές για αυτή τη σύγκρουση είναι βέβαια τελείως διαφορετική. Ο al-Ṭabarī αναφέρει: *Έπειτα (ο Bughā) τους καταδίωξε με μια ομάδα από αυτούς που ήταν μαζί του, η οποία αποτελούνταν από περίπου χίλιους άνδρες ... Όταν τους συνάντησε (:τους Banū Numayr), αυτοί είχαν συγκεντρωθεί και κινητοποιούνταν για να του αντισταθούν. Εκείνη την ημέρα αυτοί ήταν γύρω στους τρεις χιλιάδες άνδρες ... Κατανίκησαν την εμπροσθοφυλακή του, έτρεψαν σε φυγή την αριστερή του πτέρυγα και σκότωσαν εκατόν είκοσι ή εκατόν τριάντα από τους συντρόφους του. Έπειτα κατέσφαξαν περίπου επτακόσιες καμήλες και εκατό υποζύγια του στρατοπέδου του ενώ επίσης ληλάτησαν τις αποσκευές όπως και μερικά από τα χρήματα που είχε ο Bughā μαζί του ... Αυτοί ήταν απασχολημένοι με τη ληηλασία και τη σφαγή των καμηλών και των υποζυγίων, μέχρι που επέστρεψαν στον Bughā όσοι από τους άνδρες του είχαν υποχωρήσει και ενώθηκαν με αυτόν όσοι είχαν διασκορπιστεί. Αυτοί επιτέθηκαν στους Banū Numayr, τους κατανίκησαν και σκότωσαν, από το μεσημέρι μέχρι το απόγευμα, περίπου χίλιους πεντακόσιους άνδρες. Και παρέμεινε ο Bughā στο πεδίο της μάχης ... μέχρι που του συγκέντρωσαν τα κεφάλια των Banū Numayr που είχαν σκοτωθεί⁴⁷.*

Σύμφωνα με τις πληροφορίες του al-Ṭabarī ο στρατός του Bughā αρχικά ηττήθηκε και μόνο η απασχόληση των Βεδουίνων με τη λαφυραγώγηση επέτρεψε την επιτυχή αντεπίθεση του χαλιφικού στρατού. Εύλογα, λοιπόν, γεννάται το ερώτημα από πού προκύπτει η πεποίθησή

47. al-Ṭabarī, τ. 9, 253-254 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 47-48]:

«ثم إنه اتبعهم بجماعة من معه، وهو نحو من ألف رجل... فلقبهم وقد جمعوا له وحشدوا لحرابه، وهم يومئذ نحو من ثلاثة آلاف... فهزموا مقدمته، وكشفوا ميسرته، وقتلوا من أصحابه نحو من مائة وثلاثين رجلاً، وعقروا من إبل عسكره نحو من سبعمائة بعير ومائة دابة، وانتهبوا الأتقال وبعض ما كان مع بغا من الأموال... ثم تشاغلوا بالنهب وعقر الإبل والدواب، حتى ثاب إلى بغا من كان انكشف من أصحابه، واجتمع إليه من كان تفرق عنه، ففكر وأعلى بني نمير فهزمهم وقتل منهم، منذ زوال الشمس إلى وقت العصر، زهاء ألف وخمسمائة رجل. وأقام بغا بموضع الواقعة... حتى جمعت له رؤوس من قتل من بني نمير».

Βλ. επίσης, Ibn al-Athīr, τ. 6, σ. 90-91.

μας περί της ικανής υψηλής τακτικής που επέδειξε ο Bughā σε αυτή τη μάχη. Θεωρούμε πως υπάρχουν ενδείξεις ότι στην πραγματικότητα ο Bughā επιχείρησε μια προσποιητή οπισθοχώρηση, αφήνοντας σκοπίμως αφύλακτο το στρατόπεδό του. Η ροπή των Αράβων ψιλών ιππέων προς τη λαφυραγώγηση ήταν γνωστή ακόμα και στους Βυζαντινούς⁴⁸ και σίγουρα δεν ήταν άγνωστη στον ίδιο τον Bughā. Συν τοις άλλοις ως μην ξεχνάμε ότι η προσποιητή οπισθοχώρηση ήταν ένα βασικό στοιχείο του τρόπου διεξαγωγής πολέμου των ιπποτοξοτών.

Το στοιχείο όμως που ενισχύει περαιτέρω την πεποίθησή μας είναι η πληροφορία του ίδιου ιστοριογράφου ότι κατά τη διάρκεια της αντεπίθεσης του Bughā ένα απόσπασμα 200 ιππέων κατέπεσε στα νώτα των Βεδουίνων. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο al-Ṭabarī – αλλά και ο Ibn al-Athīr – θεωρούν ότι αυτό έγινε τυχαία, αφού οι άνδρες αυτοί είχαν σταλθεί νωρίτερα, για να λαφυραγωγήσουν κοπάδια αλόγων των Banū Numayr⁴⁹. Πιστεύουμε όμως ότι είναι άστοχο να δεχτούμε ότι ο Bughā διέταξε το 1/5 των δυνάμεων του, λίγο πριν τη διεξαγωγή της μάχης, να εγκαταλείψει τις θέσεις του για να αναζητήσει ένα κοπάδι αλόγων. Είναι πολύ πιο πιθανό η κίνηση περικύκλωσης να ήταν προμελετημένη και με

48. Αυτό τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί το εξής χωρίο στη στρατιωτική πραγματεία που αποδίδεται στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκά: ...δεῖ καὶ αὐτὰς τὰς τὸ τοῦλδον φυλαττούσας παραταγὰς ἐλθεῖν εἰς βοήθειαν. ἐὰν Ἀραβίται οὐκ εἰσὶν ἐνοχλοῦντες τὸ τοῦλδον..., βλ. Στρατηγική Ἐκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότη, E. McGEER (εκδ.), *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in tenth century*, Washington D.C. 2008, 48. Ο McGEER, *Sowing*, 238-242, προσφέρει μια κατατοπιστική περιγραφή του τρόπου με τον οποίο πολεμούσαν οι Βεδουίνοι, όπου αναφέρεται και στο γεγονός ότι ήταν περιφημοί για τον ζήλο τους προς τη λαφυραγώγηση.

49. *Εἶχε πληροφορηθεὶ ὁ Bughā ὅτι ἕνας ἀριθμὸς ἀλόγων (: τῶν Banū Numayr) βρισκόταν σε συγκεκριμένο σημεῖο στὴν επικράτειά τους. Ἐτσι, ἀπέστειλε ἀπὸ τοὺς ἀνδρες τοῦ περὶ τοῦ διακόσους ἰππεῖς πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος. Ὅταν ηττήθηκαν ὁ Bughā καὶ αὐτοὶ ποὺ ἦταν μαζί του, ἡ ομάδα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὁ Bughā εἶχε στείλει τὴ νύχτα πρὸς ἐκεῖνα τὰ ἀλόγα, ἐμφανίστηκε. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ἐπιχείρησης ποὺ εἶχαν ἀποσταλεῖ, ἔπεσαν στὰ νώτα τῶν Banū Numayr...*, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 254 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 48]:

”وكان قد بلغ بغا أن خيلا لهم بمكان من بلادهم، فوجه من أصحابه نحو من مائتي فارس إليها... وقد هزم بغا ومن معه، إذ خرجت الجماعة التي كان بغا وجهها من الليل إلى تلك الخيل، وقد أقبلت منصرفاً من الموضع الذي وجهت إليه من العسكر في ظهور بني نمير...”

Βλ. επίσης, Ibn al-Athīr, τ. 6, 90.

αυτό το δεδομένο γίνεται ακόμη πιο ευνόητη η προσποιητή υποχώρηση. Με λίγα λόγια νομίζουμε ότι ο Bughā εφήρμοσε με άριστο τρόπο το πολεμικό τέχνασμα το οποίο ήταν γνωστό και στους Βυζαντινούς, την «σκυθική ενέδρα»⁵⁰.

Περίοδος ηγεμονίας του al-Mutawakkil και των διαδόχων του

Όταν ο al-Wāthiq πέθανε, ήταν μια ομάδα Τούρκων στρατιωτικών και Αράβων γραφειοκρατών που επέλεξε τον διάδοχό του⁵¹. Η απουσία του Bughā από τον κύκλο αυτών των ανδρών επιβεβαιώνει ότι η επιρροή που ασκούσε ήταν πολύ μικρότερη από αυτή των ομοεθνών του Waṣif και Ītāk. Με δεδομένο πάντως ότι η μητέρα του νέου Χαλίφη, al-Mutawakkil, ήταν αδερφή μίας συζύγου του Bughā⁵², ο τελευταίος πρέπει να ήταν θετικά διακεείμενος στην επιλογή του νέου ηγεμόνα. Σε αντίθεση με τις προσδοκίες των υποστηρικτών του ο νέος Χαλίφης al-Mutawakkil ήταν αποφασισμένος να διοικήσει με πυγμή το Χαλιφάτο. Η ηγεμονία του χαρακτηρίστηκε από τη στροφή σε συντηρητικά μέτρα, την ανανέωση των αντι-χριστιανικών διαταγμάτων⁵³ καθώς και την προσπάθεια να ελεγχθούν οι αποσχιστικές τάσεις που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στο Χαλιφάτο ήδη από τη διάρκεια των εμφυλίων συγκρούσεων μεταξύ al-Ma'mūn και al-Amīn.

Μία από τις σοβαρότερες πολεμικές επιχειρήσεις που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν η προσπάθεια να ισχυροποιηθεί ο αββασιδικός

50. Βλ. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν* [CFHB 17], εκδ. G. DENNIS, Wien 1981, 194: Ἄλλοι δὲ μέρος τοῦ στρατοῦ ἔταξαν καὶ οὐ τὴν μεῖζονα, ἀλλὰ τὴν ἐλάσσω. Τῆς δὲ συμβολῆς γενομένης ἐκουσίως τῶν προσταγέντων εἰς φυγὴν ἐλθόντων καὶ τῶν ἐχθρῶν ἀτάκτως τὴν δίωξιν ποιουμένων, μετὰ τὸ παρελθεῖν αὐτοὺς τὸν τόπον τῆς ἐνέδρας ὑπέξελθόντες οἱ τὸ ἔγκρυμμα ποιήσαντες, τῷ νότῳ τῶν ἐχθρῶν ἐπέστησαν. Εἶτα καὶ οἱ φυγόντες ἀντίστροφοι γενόμενοι πρὸς τὴν σύνταξιν ἐμεσολάβησαν αὐτούς. ἅπερ ποιοῦσιν ὡς ἐπίπαν τὰ Σκυθικὰ ἔθνη. Βλ. επίσης P. GOLDEN, *War and Warfare in the Pre-Chinggisid Western Steppes*, στο: *Warfare in Inner Asian History: 500-1800*, εκδ. N. DI COSMO, Boston 2002, 105-162, 133.

51. Για το γεγονός αυτό, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 258-259 ([KRAEMER, *Incipient Decline*, 61-62]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 94. Βλ. επίσης: KENNEDY, *The prophet*, 166-167. Fawzi, *al-Jaysh*, 125.

52. al-Ṭabarī, τ. 9, 307 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 178].

53. al-Ṭabarī, τ. 9, 270-272 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 89-94]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 106-107.

έλεγχος στην ευαίσθητη στρατηγικά περιοχή του Καυκάσου, όπου οι τοπικές αριστοκρατικές οικογένειες, μουσουλμανικές και χριστιανικές, εκμεταλλευόμενες την επανάσταση του Bābak καθώς και την απασχόληση της Sāmarrā στο βυζαντινό μέτωπο, είχαν στην ουσία αυτονομηθεί. Ήδη από τις αρχές της ηγεμονίας του al-Mutawakkil (848-849) την περιοχή του Καυκάσου είχε συνταράξει η επανάσταση του Ibn al-Ba'ith στο Αζερμπαϊτζάν⁵⁴, για την καταπολέμηση της οποίας η κεντρική κυβέρνηση είχε στείλει στρατό από περίπου 3.000 άνδρες υπό την αρχηγία του άλλου Bughā, του Bughā al-Sharābi (του Νεότερου)⁵⁵.

Ιδιαίτερα κρίσιμη ήταν η κατάσταση στην Αρμενία, περιοχή που παραδοσιακά απολάμβανε αυτόνομη διοίκηση στα πλαίσια του Χαλιφάτου⁵⁶. Εκεί οι αριστοκράτες των οίκων των Bagratuni και των Artsruni είχαν απαγορεύσει την είσοδο στον κυβερνήτη που έστειλε η κεντρική κυβέρνηση. Μία εκστρατεία που οργανώθηκε από τον al-Mutawakkil, παρότι κατάφερε να αιχμαλωτίσει την πολιτική κεφαλή της χώρας, τον Bagarat Bagratuni⁵⁷, ωστόσο σύντομα αποδείχθηκε αναποτελεσματική, όταν ο Άραβας στρατιωτικός αρχηγός Yūsuf ibn

54. Ο οποίος αξίζει να αναφερθεί ότι στο παρελθόν είχε προσχωρήσει στην επανάσταση του Bābak και του δόθηκε *amān* από την κεντρική κυβέρνηση όταν αιχμαλώτισε έναν άλλον στρατηγό του επαναστάτη και τον παρέδωσε στον al-Mu'tasim, βλ. ενδεικτικά: AMABE, *The Emergence*, 118.

55. al-Ṭabarī, τ. 9, 265-266 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 77-81]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 100-101. Οι αριθμοί που παραθέτουμε βασίζονται στον δεύτερο ιστοριογράφο, αφού θεωρούμε πιο πιθανό ότι ο Zirak είχε στη διάθεση του 200 Τούρκους πολεμιστές και όχι 200.000! Αυτό άλλωστε προκύπτει από τα συμφραζόμενα: ο Χαλίφης έστειλε πρώτα ένα σώμα 200 Τούρκων, όταν αυτοί απέτυχαν έστειλε 900 Shākiriyya και μετά από την αποτυχία και των τελευταίων απέστειλε ένα σώμα στρατού αποτελούμενο από 4.000 πολεμιστές Τούρκους, Shākiriyya και Maghāriba μαζί. Με τον Ibn al-Athīr, άλλωστε, συμφωνεί και η διήγηση του Miskawayh, βλ. Miskawayh, τ. 4, 113.

56. Βλ. αναλυτικά για τις εξελίξεις στην Αρμενία αυτή την περίοδο στον: J. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886* (nouvelle édition revue et mise à jour par M. CANARD), Lisbonne 1980, ιδίως 144 κ.εξ.

57. Balādhurī, 211. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 113-114]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111. Yovhannēs Draskhanakertts'i, *Hayots' Patmut' iwnē*, στο: *Matenagirk Hayots* [Armenian Classical Authors], 11.1, 317-630, Antelias 2010, 430 [Hovhannes Catholicos of Armenia, *History of Armenia*, μετάφραση: K. H. MAKSOUDIAN, Atlanta 1987, 118]. Tovma Artsruni, 117-118 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 184-185].

Abū Sa'īd έπεσε νεκρός σε επίθεση από ομάδες άτακτων επαναστατών⁵⁸. Συγχρόνως, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, από άκρη σε άκρη της χώρας ομάδες Αρμενίων πολεμιστών κατέσφαξαν τις αραβικές φρουρές⁵⁹.

Ιδιαίτερη ανησυχία πρέπει να προκάλεσε στην κεντρική κυβέρνηση και η συνεργασία Αράβων ειρήδων της περιοχής με τους επαναστάτες, όπως του Mūsā b. Zurāra⁶⁰. Ακόμη όμως και Άραβες της περιοχής που διατηρούσαν εχθρικές σχέσεις με τους χριστιανούς πρίγκιπες της, αψηφούσαν ανοιχτά την αββασιδική κυβέρνηση. Ο al-Mutawakkil ήταν αποφασισμένος να μην αφήσει αναπάντητη την πρόκληση προς την εξουσία του.

Ένας νέος στρατός ετοιμάστηκε και επικεφαλής τοποθετήθηκε ο Bughā al-Kabīr. Ο Ιωάννης Καθολικός αναφέρει σχετικά: *Όταν ο Χαλίφης έμαθε για τον φόνο του Abuset', οργάνωσε στρατό, τον χώρισε σε ομάδες, τον παρέδωσε στα χέρια κάποιου σκλάβου του, ονόματι Bukha και τον έστειλε στην Αρμενία*⁶¹. Ήταν η τρίτη φορά που ο Bughā αναλάμβανε την αρχηγία μιας εκστρατείας. Οι επιχειρήσεις του στον Καύκασο

58. Balādhurī, 211. Ibn al-Athīr, τ. 6, σ. 111. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 430 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 119]. Tovma Artsruni, 119-120 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 186-187]. al-Ya'qūbī, 598. Miskawayh, τ. 4, 123. Βλ. επίσης: LAURENT-CANARD, *L'Arménie*, 146.

59. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 115]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111.

60. Ο οποίος ήταν γαμπρός του Bagarat Bagratuni. Βλ. ενδεικτικά: Ibn al-Athīr, τ. 6, 111: Και συντάχθηκε μαζί τους [με τους Αρμένιους επαναστάτες] ο Mūsā b. Zurāra, ο οποίος ήταν γαμπρός του Buqrāt

”ووافقهم على ذلك موسى بن زرارَة وهو صهر بقرات على ابنته“.

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 114].

61. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 430 [M MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 119]: «Բայց ահիրապետն իմացել զսպանութն Ասրուերթայ, այնուհետև զար գուսարէ, գունդ կազմէ, ջըլիրս սպայից պատրաստէ եւ սուլտալ ի ձեռս ուրուխն ընդնդի իւրը՝ Բուխայ կոչեցելը, առաքէ ի Հայս»։ Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ. 6, 111. Balādhurī, 211-212. Ya'qūbī, 598. Tovma Artsruni, 126 THOMSON, *Thomas Artsruni*, 193]. Αντίθετα από όλους τους παραπάνω ιστοριογράφους ο al-Ṭabarī γράφει ότι: *Και απέστειλε ο al-Mutawakkil τον Bughā al-Sharābī στην Αρμενία αποζητώντας εκδίκηση για το αίμα του Yūsuf ...*, βλ. al-Ṭabarī, τ.9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 115]:

”فوجّه المتوكل بغا الشرابي إلى أرمينية بدم يوسف...“

Ο KRAEMER, *Incipient Decline*, 115 υπ. 370, μάλλον ορθά, βλέπει πίσω από αυτό το λάθος του Άραβα ιστοριογράφου ενδεχόμενη συμμετοχή και του δεύτερου Bughā στα αρχικά στάδια της εκστρατείας εναντίον της Αρμενίας.

διήρκεσαν τρία χρόνια (852-855) και, παρά ορισμένες αποτυχίες που γνώρισε, κατάφερε στο τέλος να οδηγήσει αλυσοδεμένους στην αυλή του al-Mutawakkil όλους εκείνους τους Αρμένιους *ishkhan* και τους Άραβες εμίρηδες που του είχαν αντισταθεί⁶².

Αξίζει να παραθέσουμε έστω και συνοπτικά την πορεία της εκστρατείας του Bughā. Αρχικά επιτέθηκε στο εμιράτο των Ζουραριδών κατορθώνοντας να αιχμαλωτίσει τον Mūsā b. Zurāra⁶³. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στην περιοχή της Ταρών, έδρα του Bagarat Bagratuni, όπου, επιθυμώντας να εκδικηθεί τον φόνο του Yūsuf προχώρησε σε εκτεταμένες σφαγές. Οι αραβικές πηγές ανεβάζουν σε 30.000 τα θύματα αυτών των επιχειρήσεων⁶⁴. Έπειτα στράφηκε εναντίον του άλλου μεγάλου οίκου της Αρμενίας, αυτόν των Artsruni, των οποίων η επικράτεια βρισκόταν στο Vaspurakan. Παρά τις προετοιμασίες του αρχηγού των Artsruni για να αντιμετωπίσει τον Bughā, η απροθυμία των υπόλοιπων αριστοκρατών της περιοχής να συμβάλουν στον αγώνα τον ανάγκασε να αποδεχθεί γρήγορα το amān που του προσέφερε ο Bughā⁶⁵. Ωστόσο μια άλλη ομάδα αριστοκρατών της περιοχής συσπειρώθηκε γύρω από τον αδελφό του Ashot, πρίγκιπα του Vaspurakan, τον Gurgen Artsruni, που κατάφερε να νικήσει τις δυνάμεις των εισβολέων, οι οποίες αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στο Αζερμπαϊτζάν⁶⁶. Για ακόμη μια φορά ο Bughā κατέφυγε

62. Για το ποιοί Αρμένιοι αριστοκράτες κατέληξαν αιχμάλωτοι στη Sāmarrā βλ. Vardanay Vardapeti, *Hawak'umn Patmut'ean*, εκδ. G. ALISHAN, Venice 1862, 80-81 [R. THOMSON, The historical compilation of Vardan Arewelc'i, *DOP* 43(1989),125-226, 183-184.]

63. Balādhurī, 211-212. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 115]. Miskawayh, τ. 4, 123. Ya'qūbī, 598. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111.

64. Balādhurī, 212. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 115-116]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111-112. Miskawayh, τ. 4, 123. Τις σφαγές αυτές τις επιβεβαιώνει και ο Καθολικός Ιωάννης, βλ. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 431 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 119].

65. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 431 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 119]. Balādhurī, 212. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 116]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 112. Tovma Artsruni, 131-137 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 198-204]. Ya'qūbī, 598. Miskawayh, τ. 4, 123.

66. Tovma Artsruni, 144-148 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 211-214]. Την ήττα του Bughā στο Vaspurakan δεν αναφέρει καμία αραβική πηγή, εντούτοις, η μαρτυρία του Θωμά Artsruni επιβεβαιώνεται εμμέσως και από τον al-Ṭabarī, ο οποίος αμέσως μετά την αναφορά στην αιχμαλώτιση του Ashot Artsruni κάνει λόγο για την οικοδόμηση της al-Nashawā από τον Bughā στο Αζερμπαϊτζάν, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 116].

σε κάποιο τέχνασμα ώστε να επιτύχει την αποδυνάμωση της αντίστασης, την οποία δεν είχε καταφέρει να κάμψει με πολεμικά μέσα. Κάλεσε τον Gurgen κοντά του με δόλωμα την παραχώρηση του τίτλου του πρίγκιπα του Vaspurakan: ο φιλόδοξος *ishkhan* αιχμαλωτίστηκε από άνδρες του Bughā στην πορεία του να συναντήσει τον τελευταίο και στάλθηκε στη Sāmarrā⁶⁷.

Έπειτα ο Bughā κατευθύνθηκε στη διοικητική έδρα της αραβικής εξουσίας στην Αρμενία, το Dwin⁶⁸, όπου ανασυγκρότησε τις δυνάμεις του⁶⁹. Την άνοιξη του 853 άρχισαν εκ νέου οι επιχειρήσεις του Bughā εναντίον, αυτή τη φορά, της Σιουνίας⁷⁰. Έπειτα, ήλθε η σειρά του εμιράτου της Τιφλίδας, ο ηγέτης της οποίας, Ishāq b. Ismā'īl, δεν μπόρεσε τελικά να αντισταθεί στα στρατεύματα της κεντρικής κυβέρνησης, αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε⁷¹. Άξια αναφοράς στην πολιορκία της Τιφλίδας αποτελεί η εσκεμμένη πυρπόλησή της από τον Bughā μέσω της χρήσης των περιφίμων *naḫāṭīn*, που είχε ως αποτέλεσμα την παράλυση κάθε αντίστασης⁷². Στη συνέχεια επιχείρησε να κυριεύσει και τις ορεινές εκτάσεις της επικράτειας των Τσαναρών γύρω από τις πύλες των Αλανών. Όμως οι χαλιφικές δυνάμεις δε στάθηκαν ικανές να κάμψουν την αντίσταση των ορεσίβιων φυλών, και αφού υπέστησαν δύο σημαντικές ήττες, αποχώρησαν από την περιοχή⁷³. Ακολούθησαν επιχειρήσεις, στα νότια, εναντίον του πατρικίου

67. Tōvma Artsruni, 148-152 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 215-218].

68. Γενιζότερα για τον ρόλο του Dwin στην ιστορία της περιοχής βλ. A. TER-GHEWONDYAN, Chronologie de la ville de Dwin (Duin) aux 9e et 11e siècles, *REA* 2 (1965), 303-318.

69. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 432 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 120]. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 116]. Tōvma Artsruni, 152 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 218]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 112. Miskawayh, τ. 4, 123.

70. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 435 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 122].

71. Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Tōvma Artsruni, 173-174 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 238-239]. al-Ṭabarī, τ. 9, 284 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 121-123]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116. Balādhurī, 212. Ya'qūbī, 598. Για τον έμφο αυτόν βλ. ενδεικτικά: V. MINORSKY, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge 1958, 24-25.

72. al-Ṭabarī, τ. 9, 284 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 122]. Miskawayh, τ. 4, 124. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116.

73. Tōvma Artsruni, 175-177 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 240-241]. Ya'qūbī, 598. Για τον λαό αυτό, βλ. LAURENT - CANARD, *L'Arménie*, 47-48. A. YEGHIAZARYAN, *Hay Bagratwnineri Terwt'ywny' (885-908 t't')*, Yerevan 2011, 197-203.

της Gardman al-Qitrīj, του κατόχου της Xtis (αραβικά Kithīsh) και του ishkhan της Uti Step'ann⁷⁴. Παρά τις δυσκολίες που συνάντησε ο Bughā, εναντίον κυρίως του άρχοντα της Xtis, Esayi Abu-Musa (ʿĪsa b. Yūsuf ibn ukht Iṣṭifānūs)⁷⁵, τα αποτελέσματα αυτών των εκστρατειών ήταν θετικά αφού όλοι οι αντίπαλοι του με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κατέληξαν αιχμάλωτοι στη Sāmarrā.

Είναι πεποίθηση μας ότι πραγματικός στρατηγικός στόχος αυτών των επιχειρήσεων ήταν η εκκαθάριση από εχθρικές δυνάμεις του χώρου που σχηματίζει το νοητό τρίγωνο που ενώνει τις τρεις σημαντικές για τους Άραβες πόλεις του Καυκάσου: Dabil (Dwin), Bardha'a και Τιφλίδα. Με αυτό τον στόχο οι επιχειρήσεις στα Ν.Α. της λίμνης Sevan μπορούν να γίνουν εύκολα κατανοητές ως απόπειρες για τη διάνοιξη της αρτηρίας Dwin-Bardha'a. Αυτός ο στρατηγικός στόχος του Bughā πιθανόν εξηγεί και τον τρόπο με τον οποίο αντέδρασε στην ήττα των αραβικών δυνάμεων στο Vaspurakan από τον νέο ηγέτη της περιοχής, Gurgen Arupelch Artsruni. Συγκεκριμένα μετά τις ήττες των στρατευμάτων του Bughā από τον Gurgen και λίγο πριν επιστρέψει στη Sāmarrā, ο Αββασίδης «στρατηγός» αποφάσισε να αναγνωρίσει στον Artsruni iskhan τον τίτλο του πρίγκιπα της περιοχής⁷⁶.

Η, έστω και συνοπτική, παρακολούθηση της πορείας αυτής της εκστρατείας μέσα από τις αρμενικές και τις αραβικές πηγές επιτρέπει στον ιστορικό να καταλήξει σε ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα, τα σημαντικότερα εκ των οποίων θα μπορούσαν να συνοψιστούν ακολούθως:

α) Η επιτυχία δεν ήταν απόλυτη. Ο Bughā υπέστη μερικές σημαντικές ήττες, μερικές από τις οποίες επιβεβαιώνουν την ακαταλληλότητα των ιπποτοξοτών στη διεξαγωγή ορεινού αγώνα. Επομένως, παρά το γεγονός

74. al-Ṭabarī, τ. 9, 284 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 123-124]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116-117. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 436 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 123].

75. Από τον οποίο ο Bughā γνώρισε δύο τουλάχιστον ήττες στο πεδίο της μάχης πριν καταφέρει, με τη μεσολάβηση της Sāmarrā, να τον πείσει να παρουσιαστεί ενώπιον του Χαλίφη, βλ. Tovma Artsruni, 177-185 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 241-249]. Για τον τρόπο που ο ʿĪsa βρέθηκε στην εξουσία της Xtish βλ. AMABE, *The Emergence*, 115. Για τις περιοχές που αυτός ήλεγχε βλ. YEGHIAZARYAN, *Hay Bagratwnineri*, 151-152.

76. Tovma Artsruni, 196-198 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 260-262]. Βλ. επίσης: YEGHIAZARYAN, *Hay Bagratwnineri*, 100-101.

ότι οι περισσότεροι Αρμένιοι αριστοκράτες στο τέλος της εκστρατείας είχαν αιχμαλωτιστεί, δε θα πρέπει να υπερβάλλουμε για το μέγεθος της αραβικής επιτυχίας. Συγχρόνως, βέβαια, δε θα ήταν ορθό να μειώσουμε και το μέγεθός της. Πιστεύουμε ότι είναι χαρακτηριστική η κρίση του Balādhurī για αυτήν: Έτσι ειρήνευσε αυτή η μεθόριος περιοχή (ο Καύκασος) και ήταν περισσότερο ήσυχη από ποτέ⁷⁷.

β) Ο Bughā συνέχισε την παροχή ψευδών εγγυήσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα περί της αφερεγγυότητας του Τούρκου στρατιωτικού αρχηγού αποτελεί η αιχμαλωσία ακόμη και του sparapet Smbat⁷⁸, του οίκου των Bagratuni, παρά το γεγονός ότι αυτός είχε στηρίξει έμπρακτα τη χαλιφική επιχείρηση.

γ) Τελικά, ο Bughā ίσως παραδόξως συνετέλεσε⁷⁹ στη μεταγενέστερη ενδυνάμωση των Bagratuni και στη μετέπειτα ίδρυση του αυτόνομου αρμενικού κράτους. Και αυτό γιατί ο άξονας επιχειρήσεων του ήταν κυρίως στην ανατολική Αρμενία, αφήνοντας σχετικά άθικτες τις δυτικές περιοχές της χώρας, όπου βρισκόνταν και τα προπύργια του οίκου των Bagratuni. Συγχρόνως οι επιχειρήσεις του Τούρκου είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των κέντρων των ισλαμικών δυνάμεων της περιοχής (π.χ. Ζουραρίδες ή Τιφλίδα) κάτι που όπως είναι φυσικό ωφέλησε τις χριστιανικές ηγεμονίες του Καυκάσου.

δ) Το πρώτο και το δεύτερο στοιχείο μπορούν, με κάθε επιφύλαξη, να μας οδηγήσουν και σε ακόμα μια παρατήρηση: οι δυνάμεις του Bughā και σε αυτή την επιχείρηση πρέπει να ήταν ολιγάριθμες. Έτσι πρέπει, θεωρούμε, να απορριφθούν οριστικά οι εκτιμήσεις σύγχρονων ιστορικών, οι οποίοι αποδέχονται τους ισχυρισμούς των αρμενικών πηγών για τον εξωπραγματικό αριθμό των 200.000 ανδρών του Bughā⁸⁰.

77. Balādhurī, 212:

”حَتَّى صَلَحَ ذَلِكَ الثَّغْرَ صَلَاحًا لَمْ يَكُنْ عَلَى مِثْلِهِ“

78. Βλ. για αυτήν ενδεικτικά: Tonma Artsruni, 191 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 255]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116-117: *Και μετέφερε μαζί του τον Abu al-'Abās al-Wārthī και το όνομα αυτού ήταν Smbat b. Ashot (Sinbāt b. Ashūt).*

”وحمل معه أبا العباس الوارثي - واسمه سنباط بن أشوط“

79. Ή στην καλύτερη περίπτωση ανέστειλε μόνο προσωρινά την ενδυνάμωση των Bagratuni, βλ. ενδεικτικά YEGHIAZARYAN, *Hay Bagratwnineri*, 32. Βλ. επίσης LAURENT - CANARD, *L'Armenie*, 152-153.

80. Όπως λόγου χάρη και οι LAURENT - CANARD, *L'Armenie*, 147.

Με το συμπέρασμά μας αυτό συνηγορεί, όπως θα δούμε παρακάτω, και η σύμπραξη του Bughā με τις αρμενικές δυνάμεις.

Συνήθως η συνεργασία του Bagratuni *sparapet*, Smbat, με τον Bughā μελετάται από την σκοπιά του πρώτου, με κύριο μέλημα να αποδειχθεί το πόσο βοήθησε την ενδυνάμωση των Bagratuni. Όμως, ποιός ήταν ο λόγος που ο Bughā αναγκάστηκε να συμπράξει με τον αδερφό του ηγέτη της αρμενικής επανάστασης; Σίγουρα η συνεργασία του επιτιθέμενου με φίλιες δυνάμεις στο εσωτερικό της εχθρικής επικράτειας δε χρίζει ιδιαίτερου προβληματισμού. Έτσι λοιπόν δε γεννά καμία έκπληξη η παρακάτω αναφορά του Tonma Artsruni: *Μαζί του (με τον Bughā) ήταν οι Άραβες της Αρμενίας, οι οποίοι κατοικούν σε διάφορα σημεία της χώρας μας και οι οποίοι καθοδηγούσαν τον Bughā στην είσοδο και στην έξοδο από αυτήν*⁸¹.

Όμως η συνεργασία με δυνάμεις του εχθρού που είχαν αποσκιρτήσει, παρότι με βεβαιότητα επιθυμητή, πρέπει να μελετάται από διαφορετική σκοπιά. Το σίγουρο είναι ότι ο ρόλος τέτοιων δυνάμεων στη χάραξη του επιχειρησιακού σχεδιασμού καθίσταται πάντα περιορισμένος, εφόσον ποτέ δεν είναι δεδομένη η αφοσίωσή τους στην πλευρά του επιτιθέμενου. Κάτι τέτοιο όμως δε συνέβη με τον Smbat, η συνεργασία του οποίου με τον Bughā περιγράφεται αναλυτικά από τον Ιωάννη Καθολικό, σύμφωνα με τον οποίο ο Αρμένιος *sparapet* έγινε κύριος σύμβουλος του Bughā: *Έτσι έγινε ο μεγάλος sparapet (ο Smbat) σύμβουλος του τύραννου και έμπιστος του*⁸². Από τη μελέτη, όμως, του βαθμού που επηρέαζαν οι προθέσεις του Smbat τον σχεδιασμό του Bughā μπορούμε να συμπεράνουμε και το μέγεθος της ανάγκης που είχε τα στρατεύματα του πρώτου ο τελευταίος: γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι στη Σιουνία ο Smbat έστρεψε τον Bughā εναντίον του πρίγκιπα Vasak Ishkhanik και όχι εναντίον του συμμάχου του, πρίγκιπα του μικρότερου κλάδου της Geghark'unik⁸³. Επομένως

81. Tonma Artsruni, 131 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 198]: «և ընդ նմա Տաճիկը Հայաստանէայց, որ բնակէալ էին ի կողմնսն աշխարհիս՝ առաջնորդէին Բուխայի ի միւս և էլս աշխարհիս».

82. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 432 [MAKSOUDIAN, *History of Armenia*, 120]: «զի խորհրդակից իւր բնասիրս եւ կամակից զմեծ սսպարապետն կառուցանէր». Στη συνεργασία αυτή αναφέρεται και ο έτερος Αρμένιος ιστοριογράφος της περιόδου: Tonma Artsruni, 173 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 238].

83. YEGHIAZARYAN, *Hay Bagratwnineri*, 146.

θεωρούμε ότι τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι είναι ορθότερο να δούμε ως κύριο αίτιο των κινήσεων του Bughā το ολιγάριθμο των δυνάμεών του από το να υποθέσουμε ότι ο Αββασίδης στρατηγός ήταν αφελής και «θύμα εκμετάλλευσης» του Bagratuni ishkhan.

Πάντως για τους βυζαντινολόγους έχει μεγαλύτερη σημασία ένα άλλο επεισόδιο αυτής της εκστρατείας. Κατά τα αρχικά στάδιά της, ένας από τους Αρμενίους αριστοκράτες του οίκου των Artsruni, ο Gurgen, θέλοντας να ξεφύγει από τις τουρκικές ορδές, κατέφυγε στο δυτικό άκρο της Αρμενίας στην περιοχή της Taik. Εκεί ο Bagratuni άρχοντας της Sper που τον φιλοξενούσε, βρισκόταν σε διαμάχη με τους Βυζαντινούς για την κατοχή ενός φρουρίου. Ο Gurgen, παρότι διακρίθηκε στις μάχες με τους Βυζαντινούς, σύντομα πρωταγωνίστησε σε μια διπλωματική προσπάθεια ειρηνικής επίλυσης της κρίσης. Η απόπειρα του όχι μόνο έφερε την παύση των εχθροπραξιών μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, αλλά επιπλέον αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την υλοποίηση μιας συνεργασίας των Βυζαντινών με τον πρίγκιπα της Sper εναντίον του Bughā.

Πιο αναλυτικά, όταν ένα απόσπασμα του στρατού του Bughā αποσπάστηκε από το κύριο σώμα των δυνάμεών του και κατευθύνθηκε στην περιοχή με σκοπό να την καθυποτάξει, οι Βυζαντινοί, μαζί με τις δυνάμεις του Bagratuni πρίγκιπα, έσπευσαν να τους αντιμετωπίσουν. Δυστυχώς για αυτή τη σύγκρουση δε μας πληροφορούν ούτε οι βυζαντινές ούτε οι αραβικές πηγές. Έτσι είναι πολύτιμη η μαρτυρία του Αρμένιου ιστορικού Tonma Artsruni: *Όταν ο Bughā είχε ολοκληρώσει το πέρασμά του από τη γη του Vaspurakan κατευθυνόμενος στα ανατολικά, ο Gurgen πήγε στην επαρχία της Sper. Εκείνο τον καιρό ο πρίγκιπας της, που λεγόταν Gaghabar (Γρηγόριος) του οίκου των Bagratuni, είχε αρπάξει από τους Έλληνες ένα φρούριο που ονομαζόταν Aramaneak. (Ο Gurgen) έγινε δεκτός από αυτόν με μεγάλες τιμές. Ο στρατηγός της Ανατολής⁸⁴ ήρθε για να πολεμήσει με τον πρίγκιπα ώστε να καταλάβει το φρούριο, και εκεί ο Gurgen έδειξε μεγάλη τόλμη αντιμετωπίζοντας τον ελληνικό στρατό όχι μία φορά αλλά σε πολλές περιπτώσεις. Με σαράντα άνδρες αντιμετώπισε χίλιους, σκότωσε πολλούς επίλεκτους Έλληνες ... μέχρι*

84. Σε αντίθεση με τον Thomson, ο οποίος πίσω από τον τίτλο βλέπει τον Bagratuni, είναι πιθανότερο ότι εδώ ο Thomas Artsruni αναφέρεται σε κάποιον στρατηγό του Βυζαντίου.

που ο έκπληκτος από την ανδρεία του στρατηγός έγραψε στον βασιλιά των Ελλήνων Μιχαήλ περί αυτού. Ο βασιλιάς έγραψε στον στρατηγό του με την ελπίδα να πείσει τον Gurgen να πάει στην πρωτεύουσα, στον αυτοκράτορα ... Ο Gurgen δε συμφώνησε να πάει στους Έλληνες, αλλά έπεισε τον Γρηγόριο να δώσει το κάστρο στον στρατηγό ... Άραβες στρατιώτες από τον στρατό του Bughā είχαν έρθει να επιτεθούν στις ελληνικές δυνάμεις στα κάστρα. Ο Gurgen τους αντιμετώπισε πολλές φορές, προξενώντας όχι λίγες απώλειες στον στρατό των Αράβων⁸⁵.

Γνωρίζουμε, όμως, με βεβαιότητα ότι ο Bughā άφησε αυτή την ήττα αναπάντητη. Είναι φυσικό να ακολουθήσει το ερώτημα γιατί; Μία πολύ πιθανή απάντηση είναι το γεγονός ότι εκείνο το διάστημα ο Τούρκος στρατιωτικός αρχηγός είχε συναντήσει δυσκολίες σε άλλα μέτωπα (βλ. Esayi Abu-Musa). Ωστόσο δεν πρέπει να αγνοήσουμε τον βυζαντινό παράγοντα. Ο Bughā πρέπει να αποφάσισε να αποδεχτεί την αποτυχία του στον συγκεκριμένο τομέα, ώστε να μην προκαλέσει περαιτέρω ανάμειξη των Βυζαντινών στην επανάσταση της Αρμενίας. Το παραπάνω φυσικά αποτελεί μια απλή υπόθεση, όμως υπάρχουν στοιχεία που την ισχυροποιούν: ο Άραβας ιστοριογράφος Ya'qūbī μαρτυρεί για επαφές Αρμένιων επαναστατών με Χαζάρους και Βυζαντινούς με σκοπό τη σύναψη μιας συμμαχίας εναντίον των Αράβων. Ακόμη πιο ενδιαφέρον σημείο στο κείμενο του παραπάνω ιστοριογράφου αποτελεί η πληροφορία ότι μόλις ο al-Mutawakkil πληροφορήθηκε για τις επαφές αυτές διέταξε

85. Tovma Artsruni, 194 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 258-259]: «Եւ եղև իբրև կատարեաց Բուխայ զանցս անցից ընդ Վասպուրական աշխարհս և խաղաց յարևելս կոյս՝ ել զնաց Գուրգէն ի Սպեր գաւառ. և էր յայնժամ անէալ Յունաց Գաղարար իշխանիկ կոչեցեալ ի տոհմէ բագրատունի՝ զբերդն Արամանեակ կոչեցեալ. և ընկալեալ ի նմանէ մեծաշուք պատուով: Եւ արևելեաց զօրավարին եկեալ պատերազմել ընդ իշխանական անուլ զամրոցն, և անդ Գուրգէն բազում արուրթին ցուցեալ ընդդէմ յունական զօրացն, ոչ միանգամ ալ բազում անգամ, և Խ արամբբ ի դիմի հարեալ հազարի միոյ՝ սպան զբազումս ի նոցանէ զընտրելոցն Յունաց... մինչև զարմանալ զօրավարին ընդ սորայս քաջութիւն՝ զրէ առ Միքայէլ թագաւորն Յունաց զեկուցանելով վասն նորա: Իսկ թագաւորն զրէ առ զօրագարն թերևս կարասցէ հաւանեցուցանել զԳուրգէն՝ երթալ ի թագաւորական քաղաքն առ կայսր... Ընդ որ ոչ հաճոյացեալ Գուրգէնայ երթալ ի Յոյկս բայց հաւանեցուցեալ զԳրիգորն տալ զբերդն ցօրավարն... Եւ զօրք Տաճկաց ի զօրացն Բուխայի եկեալ ընդ զօրս Յունաց պատերազմել ընդ ամուրսն. և Գուրգէն ելեալ ընդդէմ նոցա բազում անգամ ոչ սակաւ ոճիրս գործեր ընդ զօրս Տաճկաց».

την αντικατάσταση του Bughā με τον Muḥammad b. Khālid al-Shaybānī, γεγονός που σήμαινε ουσιαστικά την παύση των εχθροπραξιών⁸⁶. Ήταν τελικά και ο φόβος των Βυζαντινών που έκανε τον Χαλίφη al-Mutawakkil να αλλάξει την πολιτική του απέναντι στη χώρα.

Αυτές ήταν λοιπόν οι πρώτες δύο επιβεβαιωμένες συμμετοχές, άμεσες ή έμμεσες, του Bughā σε δράσεις εναντίον των Βυζαντινών. Η επόμενη μαρτυρία που έχουμε για τη δράση του Bughā έρχεται από τον Άραβα ιστοριογράφο al-Ṭabarī: *Αυτό το έτος, τον Rabi' al-thani, ο al-Mutawakkil απέστειλε τον Bughā από τη Δαμασκό για να επιτεθεί τους Βυζαντινούς. Έτσι ο Bughā εκτέλεσε την ḡā'ifa και κατέκτησε τη Ṣamāluh*⁸⁷.

Η πληροφορία αυτή αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία όταν αναλογιστούμε ότι η εντολή για την επίθεση του Bughā στο Βυζάντιο δόθηκε από τον ίδιο τον al-Mutawakkil, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Δαμασκό⁸⁸. Ήταν η εποχή που ο Χαλίφης είχε μετακινήσει την αυλή του στην πρώην πρωτεύουσα των Ομμεϊϋδών⁸⁹, με στόχο να διευθύνει επιχειρήσεις εναντίον του Βυζαντίου, ως απάντηση στην επιθετικότητα του Μιχαήλ Γ'⁹⁰. Το γεγονός ότι ο Bughā ακολούθησε τον Χαλίφη σε αυτό το ταξίδι φανερώνει την αύξηση της σπουδαιότητας του ρόλου του στην αββασιδική αυλή, αλλά και το γεγονός ότι ο al-

86. Βλ. αναλυτικά: Ya'qūbī, 598-599.

87. al-Ṭabarī, τ.9, 297 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 151]:

”وفيهما وجّه المتوكّل بغا من دمشق لغزو الروم في شهر ربيع الآخر، فغزا الصائفة فافتتح صمّالّه.”

Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ.6, 129.

88. Ο al-Mutawakkil είχε ξεκινήσει για τη Δαμασκό τον Μάρτιο του 858, βλ. al-Ṭabarī, τ.9, 296 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 149]. Ya'qūbī, 600. al-Mas'ūdī, τ. 4, 94.

89. Σε αυτό ο al-Mutawakkil ακολουθούσε το παράδειγμα του θείου του al-Ma'mūn, ο οποίος την ύστερη περίοδο της ηγεμονίας του, όταν και εντάθηκαν οι αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις περνούσε μεγάλα χρονικά διαστήματα στη Δαμασκό, βλ. AMABE, *The Emergence*, 139.

90. Φυσικά πολλοί είναι οι ιστορικοί που έχουν δει πίσω από αυτή την κίνηση του al-Mutawakkil την επιθυμία του να διαφύγει από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των Τούρκων. Βλ. αναλυτικά στους: KENNEDY, *The prophet*, 168. F. AMABE, *State-Building and Autonomy in 'Abbāsīd Frontiers. Ifrīqīya, Thughūr, Mosul, Ṭabaristān and Sijistān*, Tokyo 2005, 173-174. Fawzi, *al-Jaysh*, 127. SHABAN, *Ισλαμική Ιστορία*, 164. HUMŪD, *Al-dawla al-'abbāsīyah*, 114. Ωστόσο τη θέση αυτή έχει με ισχυρά επιχειρήματα απορρῖψει εδώ και καιρό ο P. COBB, *Al-Mutawakkil's Damascus: A New 'Abbāsīd Capital*, *Journal of Near Eastern Studies*, 58 / 4 (1999), 241-257.

Mutawakkil δεν ήταν δυσαρεστημένος από την έως τώρα απόδοση του Bughā στα πεδία των μαχών. Ο Άραβας ιστοριογράφος al-Mas'ūdī παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον ρόλο του Bughā στο πλευρό του Χαλίφη: Ο Bughā με την σταθερή του πίστη στο πρόσωπο του ηγεμόνα, υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας στην προσπάθεια Τούρκων στρατιωτικών να βγάλουν από τη μέση τον Χαλίφη. Αναφέρει συγκεκριμένα ο Mas'ūdī: *Και οι Τούρκοι είχαν σχεδιάσει να δολοφονήσουν τον al-Mutawakkil ήδη από τη Δαμασκό, αλλά η συνομοσία τους δεν πέτυχε εξαιτίας του Bughā al-Kabīr*⁹¹. Ωστόσο η δράση του αυτή του κόστισε ακριβά: οι συνωμότες θέλοντας να αποδυναμώσουν τη θέση του αποφάσισαν να κατασκευάσουν μια σειρά πλαστών επιστολών που ενοχοποιούσαν ως συνωμότη τον ίδιο τον Bughā και φρόντισαν αυτές να φθάσουν στα χέρια του al-Mutawakkil⁹².

Μερικές παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν στο χωρίο του Ṭabarī μπορούν να διαφωτίσουν περαιτέρω το λακωνικό αυτό εδάφιο. Η πιο σημαντική αφορά την θέση της Σαμάλου, κάστρο που σύμφωνα με τον Άραβα γεωγράφο Yāqūt⁹³ βρίσκεται κοντά στις πόλεις της Ταρσού και της al-Maṣṣīṣa (Μοψουεστία)⁹⁴. Και οι δύο αυτές πόλεις ήταν αυτή την εποχή σε αραβικά χέρια, με την πρώτη μάλιστα να διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στη διασφάλιση της μεθορίου από βυζαντινές επιθέσεις, αλλά και στην οργάνωση και εκτέλεση επιθέσεων εναντίων βυζαντινών θέσεων. Ακούγεται παράδοξο ότι ένα κάστρο ανάμεσα σε Ταρσό και Μοψουεστία ήταν αυτή την περίοδο σε βυζαντινά χέρια. Νομίζουμε ότι

91. al-Mas'ūdī, τ. 4, 95:

“وقد كان الأتراك قد رأوا أنهم يقتلون المتوكل بدمشق، فلم يمكنهم فيه حيلة بسبب بغا الكبير...”

92. Βλ. αναλυτικά al-Mas'ūdī, τ. 4, 95. Βλ. επίσης: COBB, *Al-Mutawakkil*, 245.

93. Yāqūt al-Hamawī, *Mu'ajam al-buldān*, τ.5-6, εκδ. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, Bayrūt 1997, 202.

94. Υπάρχουν και άλλες αναφορές για τη θέση της Σαμάλου στις αραβικές πηγές. Ο γεωγράφος Ibn Khordadbeh αναφέρει μια πόλη με παρόμοια ονομασία στο θέμα Βουκελαρίων, βλ. Ibn Khordadbeh, *Kitābal-Masālik wa'l-Mamālik*, εκδ. M. J. DeGoeje, Lugduni-Batavorum 1889, 108. Βλ. επίσης: A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes. I. La dynastie d'Amorium*, Bruxelles 1935, 234 υπ. 4. (Σηματούχος κάστρον) και πβλ. Β. ΒΑΣΙΛΙΔΟΥ κ.ά., *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, Αθήνα 1998, 158, 255. Θεωρούμε ωστόσο ότι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε βυζαντινές πηγές για αυτήν την επίθεση μας αποτρέπει να δεχθούμε ότι η θέση της συγκεκριμένης Σαμάλου ήταν στα ενδότερα της βυζαντινής επικράτειας, ενώ αντίθετα διευκολύνει την αποδοχή της πληροφορίας του Yāqūt.

μια απλή ματιά στον χάρτη της Κιλικίας της περιόδου καθιστά σαφές ότι επρόκειτο για ανακατάληψη –και όχι κατάκτηση– κάστρου που πέρασε με κάποιον, άγνωστο σε εμάς, τρόπο στην κατοχή των Βυζαντινών. Πιθανότατα ήταν αποτέλεσμα της βυζαντινής επιθετικότητας της περιόδου, η οποία άλλωστε ήταν ο λόγος, που ο Άραβας ηγεμόνας ανέλαβε το ταξίδι στη Δαμασκό, ώστε να απαντήσει εμπρόκτως με την οργάνωση του αγώνα εναντίον της Αυτοκρατορίας. Το περίεργο όμως είναι ότι η επίθεση αναφέρεται ως η θερινή εκστρατεία/ *ḡāʿifa*. Νομίζουμε ότι πρέπει να σταθούμε εξαιρετικά δύσπιστοι μπροστά στο ενδεχόμενο στόχος της *ḡāʿifa* να είχε οριστεί ένα κάστρο τόσο κοντά στην Ταρσό. Θα διακινδυνεύσουμε σε αυτό το σημείο να υποθέσουμε ότι αυτή η ανακατάληψη έλαβε μέρος κατά την επιστροφή του Bughā από τη *ḡāʿifa*, μέσω των Κιλικίων Πυλών. Πιθανότατα εκτός από τις παραδοσιακές ληλασίες που σηματοδοτούσαν αυτές οι επιθέσεις, ο Bughā δεν κατάφερε κάτι αξιομνημόνευτο κατά τη διάρκεια της επίθεσης και με αυτό τον τρόπο παρέμεινε στις γραπτές πηγές ως αποτέλεσμα της εκστρατείας η κατάληψη της Σαμάλου.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στην επιστροφή του Bughā από την Αρμενία (855-856/241)⁹⁵ και την ανάληψη της εκστρατείας εναντίον των Βυζαντινών το 858/244, μεσολάβησαν τρία χρόνια για τα οποία δυστυχώς οι πηγές δεν μας παρέχουν κάποια πληροφορία για τη δράση του.

Το ίδιο, δυστυχώς ισχύει και για τη δραστηριότητα του Bughā αμέσως μετά την εκστρατεία του εναντίον της Σαμάλου και μέχρι τη δολοφονία του al-Mutawakkil. Ο Gordon βασισμένος σε μαρτυρία του al-Ṭabarī υποθέτει ότι αυτή την τριετία ο Bughā παρέμεινε στη μεθόριο αναλαμβάνοντας δράσεις εναντίον των Βυζαντινών⁹⁶. Η εν λόγω μαρτυρία, η οποία βρίσκεται, στην αφήγηση του Άραβα ιστοριογράφου για τα τεκταινόμενα την ημέρα της δολοφονίας του al-Mutawakkil είναι η εξής: *Και εκείνη την ημέρα ήταν η σειρά του Bughā al-Kabīr για τη φύλαξη του παλατιού. Αντικαταστάτης του στο παλάτι ήταν ο γιος του Mūsa, ο οποίος ήταν εξάδερφος με τον al-Mutawakkil, ενώ ο Bughā al-*

95. Yaʿqūbī, 598. Balādhurī, 311-312.

96. GORDON, *The Breaking*, 90. Την ίδια άποψη φαίνεται να αποδέχεται και ο AMABE, *The Emergence*, 155.

Kabīr ήταν εκείνες τις ημέρες στα Σαμόσατα⁹⁷. Την παραπάνω εκδοχή ενισχύει και η αφήγηση του al-Mas‘ūdī, σύμφωνα με τον οποίο, όταν ο al-Mutawakkil παρέλαβε τις πλαστές επιστολές, έχασε την εμπιστοσύνη του στον Bughā και αποφάσισε να τον διορίσει κυβερνήτη της Συρίας, ενώ ο ίδιος θα επέστρεφε στο Ιράκ⁹⁸.

Αν και το γεγονός αυτό θα αποτελούσε εξήγηση για την απουσία του ονόματος του Bughā από τις περιγραφές των αραβικών πηγών για τα τεκταινόμενα στη Sāmarrā την περίοδο 859-861, ωστόσο την υπόθεση ότι κατά το διάστημα αυτό μαχόταν εναντίον των Βυζαντινών δεν την υποστηρίζει και η απουσία οποιασδήποτε μνείας στο όνομά του στις εξελίξεις στο βυζαντινο-αραβικό μέτωπο. Ας μην ξεχνάμε ότι η περίοδος αυτή υπήρξε η περίοδος δράσης του εμίρη της Μαλάτιας ‘Umar και του ‘Alī ibn Yahyā al-Armanī ο οποίος ανέλαβε την αρχηγία της καλοκαιρινής επίθεσης του 245 (859-860) εναντίον των Βυζαντινών. Η επιλογή του ‘Alī ibn Yahyā al-Armanī, όμως, δεν μπορεί να αιτιολογηθεί, αν δεχτούμε ότι ο Bughā την αμέσως προηγούμενη χρονιά είχε ηγηθεί της σχετικά επιτυχούς⁹⁹ επίθεσης στη Σάμαλο και βρισκόταν ήδη στη μεθόριο με σκοπό να αναλάβει επιθέσεις εναντίον των Βυζαντινών.

Χαρακτηριστική για την κινητικότητα στο μέτωπο αυτή την περίοδο¹⁰⁰ είναι η περιγραφή των αραβικών επιθέσεων εναντίον βυζαντινών θέσεων το έτος 246 (860-861), κατά τη διάρκεια των οποίων ο Gordon τοποθετεί τον Τούρκο στρατηγό στην περιοχή. Αναφέρει ο Ibn al-Athīr: *Και σε αυτό το έτος διενήργησε την καλοκαιρινή επίθεση (al-ṣā’ifa) ο ‘Umar b. ‘Abdallāh al-Aqfa’, αποκομίζοντας δεκαεπτά χιλιάδες κτήνη. Επίσης επιτέθηκε ο Qarībās (Καρβέας) γυρνώντας με πέντε χιλιάδες κτήνη. Έπειτα επέδραμε ο al-Faḍl b. Qārin με περίπου είκοσι πλοία κατακτώντας το φρούριο της Αντάλια*¹⁰¹. Επίσης, επίθεση

97. al-Ṭabarī, τ.9, 307 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 178]:

“وذلك اليوم كان نوبة بغا الكبير في الدار، وكان خليفته في الدار ابنة موسى، وموسى هذا هو ابن خالة المتوكل، وبغا الكبير يومئذ بسميساط.”

Βλ. επίσης, Miskawayh, τ. 4, 138.

98. al-Mas‘ūdī, τ. 4, 95.

99. al-Ṭabarī, τ. 9, 302 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 165]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 131.

100. Βλ. αναλυτικά: VASILIEV, *Byzance et les Arabes I*, 234 κ.εξ.

101. Παρότι στο κείμενο του Ibn al-Athīr αναφέρεται η Αντιόχεια και όχι η Αττάλεια, ωστόσο από το κείμενο του al-Ṭabarī γίνεται φανερό ότι επρόκειτο για επίθεση

διεξήγαγε ο *Balkājūr*, ο οποίος λεηλάτησε και αιχμαλώτισε. Τέλος ο *ʿAlī b. Yaḥyā al-Armanī* επέδραμε [εναντίον του Βυζαντίου] αποκομίζοντας 5.000 κτήνη και γύρω στις 10.000 άλογα, φοράδες και γαϊδούρια¹⁰². Από την άλλη θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι ο *Bughā* έμεινε στη μεθόριο αναλαμβάνοντας επιχειρήσεις ανεξάρτητες από τις καθιερωμένες επιθέσεις (*ṣāʿifa* και *shawāṭi*). Εδώ θα επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη στο σχέδιο του διαδόχου του *al-Mutawakkil*, του *al-Muntasir*, να τοποθετήσει υπεύθυνο των *thughūr* έναν άλλο Τούρκο, τον *Waṣīf*. Στον σχεδιασμό αυτόν οριζόταν ρητά τόσο η χρονική διάρκεια της παραμονής όσο και το είδος των επιθέσεων που ήταν υπεύθυνος να αναλάβει ο *Waṣīf*: *Έτσι έγραψε σε αυτόν ο al-Muntasir διατάζοντας τον να παραμείνει στη μεθόριο για τέσσερα χρόνια επιτιθέμενος κατά τις περιόδους των επιθέσεων...* (η έμφαση δική μας)¹⁰³. Παρότι η χρονική περίοδος που ορίστηκε να παραμείνει ο *Waṣīf* στα *thughūr* είναι παρόμοια με την περίοδο που υποτίθεται ότι έμεινε ο *Bughā al-Kabīr* στη βυζαντινή μεθόριο, ωστόσο γίνεται φανερό ότι ο στρατιωτικός αρχηγός (στη συγκεκριμένη περίπτωση ο *Waṣīf*) που θα αναλάμβανε αυτήν την θέση αναμενόταν να είναι ο επικεφαλής στις «περιόδους των επιθέσεων». Η τελευταία αυτή φράση σημαίνει στην πραγματικότητα την οργάνωση τριών επιθέσεων (καλοκαιρινής, ανοιξιάτικης και χειμερινής), οι οποίες επί Αββασιδών είχαν αποκτήσει τη βαρύτητα εθιμοτυπικού και είχαν καθοριστεί με ακρίβεια οι ημερομηνίες έναρξής τους¹⁰⁴. Όπως όμως είδαμε σε καμία από αυτές τις επιθέσεις δεν αναφέρεται το όνομα του *Bughā*. Νομίζουμε ότι με όλα τα παραπάνω γίνονται σαφείς οι λόγοι που είμαστε επιφυλακτικοί

στην τελευταία.

102. Ibn al-Athīr, τ. 6, 134:

”وفيهما غزا عمرو بن عبد الله الأقطع الصائفة فأخرج سبعة عشر ألف رأس، وغزا قريباس وأخرج خمسة آلاف رأس، وغزا الفضل بن قارن نحواً من عشرين مركبا فافتتح حصن أنطاكية، وغزا بلكا جور فغنم وسبي، وغزا على بن يحيى الأرمني فأخرج خمسة آلاف رأس ومن الدواب، والرمك، والحمير نحواً من عشرة آلاف رأس“.

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 303 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 167].

103. Ibn al-Athīr, τ. 6, 146:

”كتب إليه المنتصر يأمره بالمقام بالثغر أربع سنين يغزو في أوقات الغزو...“

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 319 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 209]. Miskawayh, τ. 4, 143.

104. Βλ. ενδεικτικά: ‘Abd al-Raḥīm Muḥammad al-SALWĀDĪ, *al-Shawāṭi wa al-ṣawāiʿ fī al-Islām*, ‘Ammān 2007. ‘Alīyah ‘Abd al-Samīʿ al-JANZURI, *al-Thughūr al-barriyah al-Islāmīyah ‘alā hudūd al-Dawlah al-Bizantiyah fī al-ʿUṭūr al-Wustā, al-Qāhirah* 1979, 18.

στην άποψη του Gordon, ο οποίος θέλει τον Bughā ενεργό στα thughūr κατά τα έτη 858-861. Είναι πολύ πιθανό, κατά τη γνώμη μας και με βάση κυρίως τις πληροφορίες του al-Mas'ūdī, ο Bughā να έμεινε όντως στην περιοχή της Συρίας, χωρίς όμως να φέρει κάποιο σημαντικό στρατιωτικό αξίωμα. Η δυσπιστία που προκάλεσε στον al-Mutawakkil το περιστατικό με τους Τούρκους συνωμότες είναι πολύ πιθανόν να τον οδήγησε στην απόφαση να μην επιτρέψει στον στρατηγό να είναι επικεφαλής αξιόλογης στρατιωτικής δύναμης. Συγχρόνως θεωρούμε ότι ο Bughā είναι πιθανό να μην έμεινε ολόκληρη την τριετία στη Συρία. Παρακάτω θα εξηγήσουμε αναλυτικά το γιατί.

Το 861, κινήσεις του Χαλίφη που είχαν άπώτερο σκοπό την αποδυνάμωση των Τούρκων αξιωματούχων, καθώς και η ένταση των σχέσεων του με τον γιο του al-Muntasir, οδήγησαν στη δολοφονία του (11 Δεκεμβρίου 861)¹⁰⁵. Τόσο σύμφωνα με τον al-Ṭabarī όσο και σύμφωνα με τον Ya'qūbī¹⁰⁶ ο Bughā al-Kabīr δεν αποτελούσε μέλος της ομάδας δολοφόνων αλλά στον πρώτο γίνεται λόγος για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του γιού του, Mūsā b. Bughā¹⁰⁷. Φανερώνει η συμμετοχή του Mūsā και την έμμεση γνώση του Bughā; Αν αποδεχτούμε τελικά την υπόθεση του Gordon, ο οποίος θέλει τον Bughā στη μεθόριο αυτή την περίοδο, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε αρνητικά. Αυτό θα έδειχνε ότι ο Bughā, σε αντίθεση με τις άλλες ηγετικές φυσιογνωμίες των Τούρκων, δεν είχε την ίδια ζέση να συμμετάσχει στις παλατιανές συννομώσεις, ωστόσο είχε την πολυτέλεια να γνωρίζει ότι η απουσία του δε θα ενείχε κινδύνους να βρεθεί ο ίδιος παραμερισμένος από την κυρίαρχη ελίτ, αφού αναμφίβολα ο γιος του θα διαφύλαττε τα συμφέροντα της οικογένειας του.

Ο ίδιος ο Gordon σωστά έχει παρατηρήσει ότι και άλλοι από τους δολοφόνους μπορούν να ενταχθούν στον κύκλο των ανθρώπων του Bughā¹⁰⁸. Την εμπλοκή του Bughā στη συννομασία την ενισχύει και το εξής εδάφιο του al-Ṭabarī, που βεβαιώνει τις προθέσεις του Χαλίφη να κινηθεί εναντίον και του ίδιου του Bughā: *Και ανέφερε κάποιος ότι ο al-*

105. al-Ṭabarī, τ. 9, 305-310 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 171-184]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 136-140. al-Mas'ūdī, τ. 4, 97 κ.εξ.

106. Ya'qūbī, 601-602.

107. al-Ṭabarī, τ.9, 308 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 179].

108. GORDON, *The Breaking*, 89-90.

Mutawakkil αποφάσισε να γευματίσει μαζί με τον *al-Fatih* στον *‘Abdallāh b. ‘Umar al-Bāzyār* την Πέμπτη στις 5 του *Shawwāl* [12 Δεκεμβρίου 861], ώστε να τον αναθέσουν να δολοφονήσει τον *al-Muntaṣir* και να σκοτώσει τον *Waṣīf*, τον *Bughā* και άλλους από τους Τούρκους στρατηγούς¹⁰⁹. Κάποιος θα μπορούσε βέβαια να ισχυριστεί ότι εδώ ο ιστοριογράφος μιλά για τον άλλον *Bughā* (τον *Bughā al-Ṣaghīr*/τον Νεότερο¹¹⁰), όμως το γεγονός ότι το όνομα συνοδεύει τον *Waṣīf* νομίζουμε κάνει εμφανές ότι μιλά για κάποιον Τούρκο της «παλιάς φρουράς», χαρακτηρισμός που είναι πιο εύκολο να δοθεί στον *Bughā* τον Πρεσβύτερο¹¹¹. Όπως και να έχει η αναφορά για «άλλους από τους Τούρκους στρατηγούς» καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο στο σχέδιο του *al-Mutawakkil* να υπήρχε η εξόντωση όλης της ηγετικής ομάδας των Τούρκων, η οποία συμπεριλάμβανε και τους δύο *Bughā*.

Όλα τα παραπάνω, όμως, δε σημαίνουν ότι ο *Bughā* βρισκόταν στη *Sāmarrā*. Οι πηγές περί τούτου είναι ξεκάθαρες: το 861 ο *Bughā* βρισκόταν στα Σαμώσατα¹¹². Τι έκανε όμως εκεί; Μήπως η παρουσία του σημαίνει ότι τελικά πρέπει να αποδεχτούμε τη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις της τριετίας 858-861 παρά τα όσα αναφέραμε παραπάνω; Θεωρούμε πως όχι. Στα όσα προσθέσαμε προηγουμένως σχετικά με την απουσία του *Bughā* από τις αναφορές των πολεμικών επιχειρήσεων αξίζει εδώ να προσθέσουμε και την απουσία του ονόματος του από την οργάνωση και εκτέλεση της ανταλλαγής αιχμαλώτων που έλαβε χώρα στα αραβο-βυζαντινά σύνορα την αμέσως προηγούμενη χρονιά¹¹³.

Θεωρούμε ότι η πιο αποδεκτή λύση στον παραπάνω γρίφο είναι αν υποθέσουμε ότι ο *Bughā* είχε αναχωρήσει για τα *thughūr* λίγο πριν τον θάνατο του *al-Mutawakkil*. Το γιατί δυστυχώς δε μας το αποκαλύπτει καμία αραβική πηγή, καθώς οι συγγραφείς τους για τη διετία 247-248 μ.Ε.

109. *al-Ṭabarī*, τ. 9, 306-307 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 176]:

”وذكر بعضهم، أن المتوكل عزم هو والفتح أن يصيرا غداهم عند عبد الله بن عمر البازيار، يوم الخميس اأخمس ليالٍ خلون من شوال، على أن يفتك بالمنتصر ويقتل وصيفا وبغا وغيرهما من قواد الأتراك“.

Βλ. επίσης *Ibn al-Athīr*, τ. 6, 137. *Miskawayh*, τ. 4, 136.

110. Βλ. για αυτόν *EP*, τ.1, λήμμα *Bughā al-Sharābī* (D. SOURDEL). AMABE, *The Emergence*, 158-159.

111. Βλ. επίσης: HUMĪD, *Al-dawla al-‘abbāsīyah*, 115.

112. Εκτός από τον *al-Ṭabarī* που παραθέσαμε παραπάνω, βλ. επίσης *Ibn al-Athīr*, τ. 6, 138. Επίσης: *EP*, τ.1, λήμμα *Bughā al-Kabīr* (D. SOURDEL).

113. *al-Ṭabarī*, τ. 9, 303-304 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 168-170]. *Ibn al-Athīr*, τ. 6, 134. Πβλ. VASILIEV, *Byzance et les Arabes*, I, 237, 320.

είναι επικεντρωμένοι στη δολοφονία του Χαλίφη, τη διαδοχή του al-Muntaṣir και τις καταγιστικές πολιτικές εξελίξεις στο κέντρο του Χαλιφάτου, κάτι που άφησε ελάχιστο χώρο για τα τεκταινόμενα στην περιφέρεια του ισλαμικού κόσμου. Το γεγονός, ωστόσο, ότι όλοι οι υπόλοιποι Τούρκοι εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην πρωτεύουσα, μας οδηγεί στο να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Bughā να πήγε στα thughūr για να αναλάβει μια νέα εκστρατεία εναντίον των Βυζαντινών. Προς επίρρωση τούτου αρκεί να ανατρέξει ο ιστορικός στις προετοιμασίες που είχαν γίνει την επόμενη χρονιά για την αναχώρηση του Waṣīf για το βυζαντινό μέτωπο¹¹⁴. Ομολογουμένως αρκετά ελκυστική θα ήταν η υπόθεση ότι κατά την τριετία 858-861 ο Bughā παρέμεινε ως κυβερνήτης της Συρίας (και όχι των thughūr), διορισμός, που όπως αναφέραμε και παραπάνω, έλαβε χώρα κατά την παραμονή του al-Mutawakkil στη Δαμασκό. Όμως, γνωρίζουμε ότι το 861, τη νύχτα που δολοφονήθηκε ο al-Mutawakkil, υπεύθυνος για τη φύλαξη του παλατιού ήταν ο Bughā. Πώς θα ήταν δυνατόν ένα τέτοιο σημαντικό καθήκον να δινόταν σε έναν άνδρα που έλειπε μακριά από την πρωτεύουσα ως κυβερνήτης επαρχίας; Θεωρούμε ότι, ακόμη και αν ο Bughā κράτησε τη συγκεκριμένη θέση, αυτό δεν τον εμπόδισε να επιστρέψει στη Sāmarrā, την στιγμή μάλιστα που ανάλογα παραδείγματα (με κυβερνήτες επαρχιών να διοικούν τις περιφέρειες τους μόνο μέσω υποδιοικητών) είναι ο κανόνας της περιόδου.

Επομένως, με βάση τις ενδείξεις των πηγών θεωρούμε ότι ο Bughā τοποθετήθηκε επικεφαλής στη Συρία από τον al-Mutawakkil, αλλά σύντομα επέστρεψε στην πρωτεύουσα. Αυτό εξηγεί τόσο την απουσία οποιασδήποτε μνείας συμμετοχής του στους αγώνες εναντίον των Βυζαντινών όσο και το γεγονός ότι ήταν επιφορτισμένος με τη φύλαξη του χαλιφικού παλατιού τη νύχτα της δολοφονίας του Χαλίφη. Ήταν λίγο πριν από αυτήν, που ο Bughā αναχώρησε για τα thughūr, κάτι που από τη μία φανερώνει γιατί ο Mūsa κλήθηκε να επιτελέσει τα καθήκοντα του πατέρα του σχετικά με τη φρουρά του Χαλίφη όσο και γιατί οι πηγές τον θέλουν στα Σαμόσατα τη μοιραία εκείνη νύχτα του 861. Ωστόσο, αυτό για το οποίο οι πηγές δε μας προσφέρουν καμία απολύτως πληροφορία

114. Ο al-Ṭabarī αναφέρει ότι ο Waṣīf τέθηκε επικεφαλής 10.000 ανδρών για την εκστρατεία εναντίον των Βυζαντινών, ενώ ο Ibn al-Athīr ανεβάζει τον αριθμό των πολεμιστών στους 12.000, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 317 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 205]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 146.

είναι ο λόγος του ταξιδιού του Bughā στη βυζαντινή μεθόριο.

Έτσι στον ερευνητή μένει μονάχα η επιλογή μιας αβέβαιης υπόθεσης για τους λόγους της αναχώρησης. Εμείς ως θυμίσουμε ότι είναι η περίοδος που στον άρχοντα της Αρμενίας δόθηκε ο τίτλος του *άρχοντα των αρχόντων*. Και με το δεδομένο αυτό αποτολμούμε την υπόθεση πως ίσως ο Bughā, ως ο άλλοτε κατακτητής της χώρας, στάλθηκε να συναντήσει τον ‘Alī ibn Yahyā al-Armanī, ο οποίος είχε διατελέσει κυβερνήτης της περιοχής¹¹⁵, ώστε να μελετηθεί η κατάσταση και οι συσχετισμοί ισχύος στην περιοχή, πριν η Sāmarrā αποφασίσει να κάνει αυτό το βήμα. Μια άλλη, το ίδιο ισχυρή υπόθεση, θα ήταν η αποστολή του Bughā στην πόλη να σχετίζεται με τη βυζαντινή επιδρομή που είχε ως στόχο τα Σαμόσατα το έτος 245 (859-860). Όμως η εν λόγω επιχείρηση στην πραγματικότητα ήταν μία απλή επιδρομή, όπως φαίνεται και από την πληροφορία του al-Ṭabarī¹¹⁶, κάτι που καθιστά δύσκολη την αποδοχή μίας τέτοιας υπόθεσης.

Μετά τον θάνατο του al-Mutawakkil, ο Bughā εμφανίζεται να έχει επιστρέψει στη Sāmarrā. Εκεί ο στρατηγός πρωταγωνίστησε στα πολιτικά παιχνίδια της εποχής της «αναρχίας στη Sāmarrā»¹¹⁷. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι ήταν ανάμεσα στους τρεις άνδρες που επέλεξαν τον al-Musta‘īn ως διάδοχο του al-Muntaṣir¹¹⁸ (σύντομης θητείας προκατόχου του), μαζί με τον Bughā τον Νεότερο και τον Utāmish.

Η χαλιφική διαδοχή έγινε τον Ιούνιο του 862 και δύο μήνες μετά ήρθε ο φυσικός θάνατος του Bughā. Σύμφωνα με τις πηγές η ηλικία του όταν πέθανε ήταν 90 χρονών, ωστόσο ο Gordon έχει εκφράσει επιφυλάξεις, προτείνοντας το 90 να αντικατασταθεί με το 70¹¹⁹. Όλες οι

115. Για τον ρόλο του ‘Alī στην περιοχή βλ. S. DADOYAN, *The Armenians in the Medieval Islamic World. Paradigms of Interaction. The Arab Period in Armīnyah. Seventh to Eleventh Centuries*, New Jersey 2011, 95-96.

116. al-Ṭabarī, τ. 9, 301 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 164]. Βλ. επίσης: VASILIEV, *Byzance et les Arabes*, I, 235, 319. AL-JANZURI, *al-Thughūr al-barrīyah*, 135.

117. Παρουσιάζεται παρών στη Sāmarrā την εποχή (248/862-863) που απομακρύνθηκαν από τη σειρά διαδοχής ο al-Mut‘azz και ο al-Mu‘ayyad, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 320-321 [KRAEMER, *Incipient Decline*, 212].

118. al-Ṭabarī, τ. 9, 326 [*The history of al-Ṭabarī*, v. 35 *The Crisis of the ‘Abbāsid Caliphate*, μετ. G. SALIBA, New York, 1985, 1]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 149. Βλ. επίσης, FAWZI, *al-Jaysh*, 146-147.

119. GORDON, *The Breaking*, 92.

αρμοδιότητες που είχε πέρασαν στα χέρια του γιου του Mūsā ibn Bughā¹²⁰. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν πιθανότατα η θέση του αρχηγού της αντικατασκοπείας (barīd), θέση που δείχνει αναμφίβολα το κύρος που απολάμβανε ο Τούρκος στρατιωτικός αρχηγός.

Η μελέτη της θέσης του Bughā στην ισλαμική κοινωνία έχει οδηγήσει σε αντικρουόμενα συμπεράσματα τους σύγχρονους ιστορικούς. Από τη μία υπάρχουν αυτοί που ερμηνεύουν ένα εδάφιο που αφορά τις γνώσεις του Bughā περί του Ισλάμ¹²¹, για να καταδείξουν ότι αυτός αποτέλεσε ένα χαρακτηριστικό δείγμα της αποξένωσης αυτών των πολεμιστών από το ιδεολογικό πλαίσιο του Χαλιφάτου. Από την άλλη μια τελείως διαφορετική ερμηνεία έχει προτείνει ο Gordon, για τον οποίο ο Bughā και ο γιος του, Mūsā, αποτέλεσαν για την αραβική ιστοριογραφία την εξαίρεση στον κανόνα της «βαρβαρότητας» των Τούρκων. Η συμμετοχή τους στους πολεμικούς αγώνες του Χαλιφάτου και η ολική αποδοχή εκ μέρους τους των ισλαμικών προτύπων και πεποιθήσεων τους κατέστησε πρότυπα στην αραβική ιστοριογραφία και τους ξεχώρισε από τους υπόλοιπους Τούρκους της περιόδου της Sāmarrā¹²². Πιθανότατα, στη συζήτηση αυτή, οι επιχειρήσεις του Bughā εναντίον των Βυζαντινών μπορούν να ενισχύσουν την υπόθεση του τελευταίου.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της δράσης του συγκεκριμένου στρατιωτικού αρχηγού προσφέρει στον ιστορικό την ευκαιρία να διαπιστώσει τους λόγους για τους οποίους τελικά η συμμετοχή των Τούρκων πολεμιστών είχε τόσο μικρή επίδραση στην πορεία των αραβο-βυζαντινών σχέσεων κατά τον ένατο αιώνα. Αναλυτικότερα:

1) Συνολικά οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που ανέλαβε ο Bughā, για τις οποίες τουλάχιστον μαρτυρούν οι αραβικές πηγές, ήταν συνολικά τέσσερις. Από αυτές μόνο η μία ήταν εναντίον των Βυζαντινών, ενώ όλες οι άλλες ήταν στραμμένες εναντίον επαναστάσεων μέσα στα σύνορα του Χαλιφάτου. Από τις υπόλοιπες τρεις εκστρατείες υπάρχει

120. al-Ṭabarī, τ. 9, 338 [SALIBA, *The Crisis*, 6]. al-Mas'ūdī, τ. 4, 130 [LUNDE- STONE, 381]. Miskawayh, τ. 4, 148. Ibn al-Athīr, τ. 6, 151.

121. Βλ. P. CRONE, *Slaves on Horses. The evolution of the islamic polity*, Cambridge 1980, 75-76. Για το περιστατικό αυτό, βλ. ISMAIL, Mu'tasim, 19.

122. GORDON, *The Breaking*, 136-140.

επίσης μία (η εκστρατεία εναντίον της Αρμενίας) στην οποία ο Bughā απέφυγε επιμελώς τη σύγκρουση με τους Βυζαντινούς, παρότι μια μικρή δύναμη των ανδρών του είχε ηττηθεί από μια συντονισμένη επιχείρηση Βυζαντινών και Αρμενίων. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η επίθεση εναντίον του Βυζαντίου ήταν πιθανότατα η λιγότερο σημαντική από τις στρατιωτικές του δράσεις. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από την απουσία οποιασδήποτε μνείας σε βυζαντινή πηγή σχετικά με αυτό το γεγονός και από το ότι στις αραβικές πηγές η σύντομη αναφορά σε αυτήν κλείνει με την κατάκτηση ενός φρουρίου δίπλα στα αραβικά κέντρα της Μοψουεστίας και της Ταρσού. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο και καταδεικνύει ότι το Χαλιφάτο μετά το 838, και ιδίως από το 861 και έπειτα, ήταν απασχολημένο με επιχειρήσεις «εσωτερικής επέκτασης»¹²³ και όχι με την κατάκτηση νέων εδαφών. Ο Bughā είχε συμμετάσχει σε τέτοιες επιχειρήσεις που είχαν σκοπό να επαναφέρουν στην τάξη τις επαρχίες του Χαλιφάτου που φιλοδοξούσαν να αποσχιστούν. Αυτές οι επαναστάσεις δεν ήταν με κανένα τρόπο οι μοναδικές της περιόδου αλλά αποτέλεσαν μόνο ένα δείγμα τους¹²⁴. Όπως φαίνεται και από το παράδειγμα του Bughā, μέσα σε αυτό τον κυκλώνα εξεγέρσεων και επαναστάσεων ο αγώνας εναντίον των Βυζαντινών πέρασε σε δεύτερη μοίρα, έστω και αν η Κωνσταντινούπολη παρέμεινε ο πρωταρχικός εχθρός του Χαλιφάτου.

2) Στην σπανιότητα της εμπλοκής των Τούρκων στους μεθοριακούς αγώνες με τους Βυζαντινούς θα πρέπει να μην παραβλεφθεί η φύση των καθηκόντων που χαρακτήριζε τα τουρκικά στρατιωτικά σώματα αυτήν την πρώιμη ισλαμική περίοδο, τα οποία ορθώς έχουν περιγραφεί ως εξής: «The Turks were there to defend the caliph and his new settlement while others were to defend the empire»¹²⁵. Με αυτόν τον τρόπο δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η σημαντικότερη τους συμβολή σε αυτό το μέτωπο ήταν στην εκστρατεία του Αμορίου, στην οποία συμμετείχε και ο ίδιος ο Χαλίφης.

123. KENNEDY, *The prophet*, 164.

124. Ενδεικτικά παραδείγματα άλλων επαναστάσεων της περιόδου στην καταπολέμηση των οποίων δεν έλαβε μέρος ο Bughā αποτέλεσαν οι περιπτώσεις των Māzyār και Mubarqa'al-Yamānī.

125. GORDON, *The Breaking*, 70.

3) Στα αίτια των παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και η αναποτελεσματικότητα των ιπποτοξοτών στον αγώνα σε ορεινά εδάφη, όπως το έδαφος που χαρακτηριζόταν σε μεγάλο βαθμό και την αραβοβυζαντινή μεθόριο. Παρότι στην επιχείρηση εναντίον του Αμορίου και συγκεκριμένα στη μάχη της Άνζης είδαμε ότι η επέμβαση των Τούρκων ιπποτοξοτών υπήρξε καθοριστική για την αραβική νίκη, ωστόσο δε θα πρέπει να λησμονούμε τις δυσκολίες που συνάντησαν οι ίδιοι πολεμιστές στα ορεινά εδάφη της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν, εναντίον των επαναστατών. Ο Bābak είχε καταφέρει να συντρίψει τέσσερις χαλιφικές εκστρατείες εκμεταλλευόμενος σε μεγάλο βαθμό τη μορφολογία του εδάφους, ενώ είδαμε ότι η πορεία του Bughā στην Αρμενία δε στερούνταν ηττών. Αυτές ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της ανικανότητας των ιπποτοξοτών να καταστείλουν την αντίσταση εχθρών που είχαν επιλέξει να αμυνθούν σε ορεινά εδάφη. Είναι χαρακτηριστικό περί τούτου το ακόλουθο χωρίο από το έργο του Tonma Artsruni το οποίο αφορά την ήττα του στρατού του Bughā από τον Esayi Abu-Musa: *Και οι δυνάμεις των ορεισίβιων του Arumuse καταδίωξαν αυτούς που τράπηκαν σε φυγή. Κατέβηκαν από το βουνό και ξεκίνησαν να σκυλεύουν τα πτώματα*¹²⁶. Σωστά επίσης σημειώνει ο Ismail ότι και στην περίπτωση της εκστρατείας εναντίον των Zuṭṭ o al-Mu'tasim επέλεξε να μην εμπλακούν τα επίλεκτά του στρατεύματα για λόγους *τεχνικής (α)καταλληλότητας*¹²⁷.

Αυτό το σημείο είναι κατάλληλο για να τονίσουμε ότι θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι Βυζαντινοί και Άραβες γνώριζαν για πρώτη φορά αυτού του είδους τον πόλεμο. Οι ιπποτοξότες αποτελούσαν το κύριο χαρακτηριστικό των στρατών της ιουστινιάνειας *Reconquista*¹²⁸. Η δράση των ιπποτοξοτών επίσης ήταν γνωστή σε όλες τις αυτοκρατορίες που βρίσκονταν στις παρυφές της στέπας της Ευρασίας από πολύ νωρίς¹²⁹, και είχαν ενσωματώσει στο στρατιωτικό τους δόγμα στρατηγικές και τακτικές, ενώ οι Σασσανίδες, διάδοχη δύναμη των οποίων υπήρξε το

126. Tonma Artsruni, 180 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 245]: «Ա լեռնային զորքն Սարունույէր զիէտն մըրեալ փախստեղցն՝ իջուցին ի լեռնէ անտի ի դարձան անտէ յիւղապուտ».

127. ISMAIL, *Mu'tasim*, 20.

128. *Μασσαγέται ιπποτοξόται*, βλ. ενδεικτικά: Προκόπιος, *Ἰστέρο Πολέμων* 1.1.12-15 έκδ. J. HAURY-G. WIRTH, Lipsiae 1962, 362..

129. Βλ. για αυτά GRAFF, *The Eurasian Way of War* [παραπάνω, σμμ. 20].

Χαλιφάτο στον χώρο της Εγγύς Ανατολής, ήταν πραγματικοί δεξιότεχνες σε αυτού του είδους τον πόλεμο. Άρα για την σχετική τους εξαφάνιση από τα πεδία των αραβο-βυζαντινών μαχών¹³⁰ θα πρέπει να αναζητηθούν κάποιοι λόγοι, και τα προηγούμενα πιστεύεται ότι συνέβαλαν μερικώς προς την κατεύθυνση αυτή.

4) Παράλληλα η φύση των πολεμικών συγκρούσεων στα thughūr καθιστούσε τα στρατεύματα που έδρευαν στις πόλεις της μεθορίου πιο αποτελεσματικά από τα τουρκικά. Τούτο επειδή ο πόλεμος κατά τον 9ο αιώνα μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων είχε πάρει μια ιδιαίτερη μορφή που θύμιζε περισσότερο επιχειρήσεις λεηλασίας και λαφυραγωγίας παρά πολεμικές συγκρούσεις¹³¹. Οι συνήθεις απώλειες για τους επιτιθέμενους προέκυπταν κατά τη διάρκεια της επιστροφής τους μέσα από τις ορεινές διαβάσεις (κλεισούρες) ή όταν κάποιο απόσπασμα τους απομακρυνόταν από το κύριο σώμα των συμπολεμιστών τους σε υποστηρικτικές επιχειρήσεις εξεύρεσης νομής για τα άλογα κλπ. Αυτός είναι και ο λόγος άλλωστε που, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, τις επιδρομές εναντίον των Βυζαντινών αναλάμβαναν κατά κανόνα οι εντόπιοι Άραβες πολέμαρχοι και ηγέτες της Συρίας και της Μεσοποταμίας, οι οποίοι ήταν εξοικειωμένοι με τη μορφολογία του εδάφους της περιοχής¹³².

5) Τέλος ως σημαντική παράμετρος της απουσίας των Τούρκων από τη βυζαντινή μεθόριο θα πρέπει να θεωρηθεί και ο μικρός τους αριθμός. Είδαμε παραπάνω μελετώντας τις εκστρατείες του Bughā ότι οι δυνάμεις του που τον συνόδευαν (με μόνη πιθανή εξαίρεση την περίπτωση της Αρμενίας) δεν ήταν μεγάλες. Γνωρίζοντας μάλιστα ότι ο συνονόματος του Bughā στρατηγός διέθετε 500 άνδρες σαν προσωπική του φρουρά¹³³, δε θεωρούμε καθόλου παρακινδυνευμένη την υπόθεση ότι αυτός ήταν και ο σκληρός πυρήνας των εκστρατευτικών δυνάμεων που ακολουθούσαν και τον Bughā al-Kabīr. Αυτό εξηγεί άριστα και την επιμονή του στρατιωτικού διοικητή να βρίσκει τρόπους να κερδίσει αναίμακτα τους πολέμους, όπως είδαμε αναλυτικά παραπάνω.

130. Βλ. σχετικά: M. DECKER, *The Byzantine Art of War*, Yardley 2012, 152.

131. Βλ. ενδεικτικά για τη φύση αυτών των συγκρούσεων στο: DECKER, *Art of War*, 142.

132. J. HALDON – H. KENNEDY, *The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organization and society in the borderlands*, *ZRVI* 19 (1980), 79-116, 111-112.

133. al-Ṭabarī, τ.10, 27 [SALIBA, *The Crisis*, 152]. Βλ. επίσης KENNEDY, *The Armies*, 130.

Θα ήταν αμέλειά μας, κλείνοντας, να μην αναφερθούμε στην στρατιωτική ιδιοφυΐα του Bughā που αναγνωρίστηκε τόσο από τους Άραβες όσο και από τους εχθρούς του. Στον αραβικό κόσμο οι στρατηγικές ικανότητές του δημιούργησαν τον θρύλο ότι ο ίδιος δεν ηττήθηκε ποτέ στο πεδίο της μάχης, ενώ το θάρρος του αποτέλεσε βάση για τη γέννηση του μυθολογήματος ότι ο ίδιος δεν έφερε ποτέ αμυντικό εξοπλισμό εμπιστευόμενος ένα όραμα στο οποίο είχε δει τον προφήτη Μωάμεθ να του υπόσχεται ότι θα ζήσει για περισσότερο από ενενήντα χρόνια¹³⁴. Αναφορικά με τους εχθρούς του, η αναγνώριση της επιδεξιότητας του Bughā ήρθε μέσα από έναν άλλο τρόπο. Είναι γνωστό ότι στις μεσαιωνικές πηγές οι ικανότεροι στρατηγοί των εχθρών συγκεντρώνουν τους περισσότερους αρνητικούς χαρακτηρισμούς από τους συγγραφείς. Με αυτό ως δεδομένο είναι χαρακτηριστική η αναφορά στον Bughā από τον Tonma Artsruni ως έναν άνδρα: *μέσα στον οποίο φώλιαζε ο Σατανάς. Επιθυμία και όρεξη αυτού, αποτελούσαν η σάρκα και το αίμα των αθώων ανθρώπων, με τα οποία χόρταινε την ανήκουστη τρομερή του οργή*¹³⁵. Ένας ακόμη τρόπος που οι λαοί εξέφραζαν, εμμέσως, την εκτίμηση τους για τους εχθρούς τους κατά τον μεσαίωνα ήταν αναμφίβολα και η προσπάθεια «οικειοποίησής» τους. Έτσι δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη ότι στη θρυλική αρμενική διήγηση του Pseudo-Sapuh ο Bughā εμφανίζεται ως γιος ενός χριστιανού ιερέα της Αλβανίας του Κανκάσου¹³⁶. Γενικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ορθή η κρίση του Amabe, όταν βλέπει στο πρόσωπο του Bughā τον πιο στρατιωτικό αρχηγό των ηγεμονιών των Wāthiq και al-Mutawakkil¹³⁷, γεγονός που θεωρούμε ότι μπορεί να δικαιολογήσει την επιλογή μας να μελετήσουμε την επίδραση που είχαν οι Τούρκοι πολεμιστές του χαλιφάτου στις εξελίξεις στο αραβο-βυζαντινό μέτωπο μέσα από την εξέταση της στρατιωτικής δράσης του συγκεκριμένου προσώπου.

134. Βλ. αναλυτικά: al-Mas‘ūdī, τ. 4, 130 (LUNDE- STONE 2010, 381-382).

135. Tonma Artsruni, 126 [THOMSON, *Thomas Artsruni*, 193]: «յրրու՛մ ըրշտցեալ ըրն՛նեալ էր սաստանայ զօրութեամբ իրրով: Որոյ յօժարութիւն լիսմաց ախորժակաց իրրոց էր սխրմին և արհւն անննդ սարդիւն, ար ի յազու՛նս անհնարին գազանարարն լիստադրութեան».

136. The Anonymous Story-teller also known as ‘Pseudo-Sapuh’, μετ. R.W. THOMSON, *Revue des Études Armeniennes* 21(1988), 171-232, 213.

137. AMABE, *The Emergence*, 154.

TURKIC WARRIORS IN THE ABBASID ARMY DURING THE ARAB-BYZANTINE CONFLICTS:
THE MILITARY OPERATIONS OF THE COMMANDER BUGHĀ-AL-KABIR

Aim of this study is to examine why the presence of select Turkic warriors in the Abbasid armies had little impact on the course of the Arab-Byzantine conflicts. The article focuses mainly on the campaigns conducted by the commander Bughā al-Kabīr against the Byzantine Empire and other Caliphate enemies. The small number of the Turkic warriors, as well as the difficulties encountered by the horse archers in mountainous terrains are the main reasons that there were no changes to the balance of power in the frontier conflicts.